

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz | July | يوليو | 2025, 14: 591-621

el-Askerî'nin (ö. 382/992) Tashîfâtü'l-Muhaddisîn Adlı Eseri Bağlamında Tashîf Olgusu

The Phenomenon of Taşhîf in the Context of al-‘Askarî’s (ö. 382/992) Taşhîfât al-Muḥaddithîn

ظاهرة التصحيف في سياق كتاب “تصحيفات المحدثين” للعسكري (ت 382/992)

Muhammed Selim Gülaçtı

Doktora Öğrencisi | Ph.D. Student
Ankara University | Faculty of Theology
Ankara | Türkiye

E-mail: slmgulacti@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0003-1744-8103

RORID: <https://ror.org/01wntqw50>

Bayram Kanarya

Prof. Dr. | Prof.
Yüziüncü Yıl University | Faculty of Theology
Van | Türkiye

E-mail: bayramkanarya@hotmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-3525-5789

RORID: <https://ror.org/041jyzp61>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 28.01.2025

Kabul Tarihi | Accepted Date: 24.07.2025

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2025

Yayın Sezonu | Pub. Date Sseason: Temmuz | July

DOI: 10.61218/hadith.1628177

Yazarların Katkıları | Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Conceiving the Study: MSG (%55), BK (%45)

Veri Toplanması | Data Collection: MSG (%60), BK (%40)

Veri Analizi | Data Analysis: MSG (%60), BK (%40)

Makalenin Yazımı | Writing Up: MSG (%90), BK (%10)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: MSG (%90), BK (%10)

Atıf | Citation: Gülaçtı, Muhammed Selim – Kanarya, Bayram. “el-Askerî'nin (ö. 382/992) Tashîfâtü'l-Muhaddisîn Adlı Eseri Bağlamında Tashîf Olgusu”. *HADITH* 14 (Temmuz 2025), 591-621.

Etik Beyan | Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (M. S. Gülaçtı – B. Kanarya)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. | No external funding was used to support this research.

Yayıncı | Published by: Veysel Özdemir.

İntihal | Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımına taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. | This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected. Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: index.hadith@samsun.edu.tr

el-Askerî'nin (ö. 382/992) Tashîfâtü'l-Muhaddisîn Adlı Eseri Bağlamında Tashîf Olgusu*

Muhammed Selim Gülaçtı

Prof. Dr. Bayram Kanarya

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Dil
Tashîf
Arap Dili
el-Askerî

Öz

Lafızda gerçekleşen değişiklik anlamına gelen Tashîf; ilk asırlardan bu yana üzerinde konuşulan ve yazılan bir olgu ve kavramdır. Ravî tasarruflarından biri olarak değerlendirilen bu ıstılah, genellikle hadislerin sonraki nesle aktarılması sırasında ortaya çıkmıştır. Erken dönemden itibaren muhaddisler, rivayetlerin sıhhat tespitinin önemli bir ölçütü olarak lafızların biçimsel açıdan özelliklerini açıklamışlardır. Arap dilinde lafızların kullanım şekli ve bu lafızların anlam hareketliliğine ve değişimlerine temas edilmesi, tashîf olgusunun ilk dönemlerden itibaren dinamik bir konu olduğunu göstermektedir. Bu sebeple konuyla ilgili ciddi bir literatür oluşmuştur. Bu çalışmada hicri dördüncü asırda yaşayan Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdillâh b. Sa'îd el-Askerî'nin hadis usulünde önemli bir yeri olan tashîf kavramına yaklaşımı ele alınmıştır. Askerî, hadis alanındaki müktesebatının yanında Arap Dili ve Belâgatı alanında da önemli bir yetkinliğe sahiptir. Hadis ilmine hatırı sayılır katkıları olan Askerî, çokça örnekler eşliğinde tashîf olgusunun sebepleri ve mahiyetini ele aldığı Tashîfâtü'l-muhaddisîn adlı eseriyle de ön plana çıkmış bir âlimdir. Dolayısıyla tashîf olgusunun tarihsel gelişimi, sebepleri ve ortaya çıkan sonuçlarını ele almak üzere mezkûr eser merkeze alınmıştır. Eser incelendiğinde görülecektir ki Askerî'nin dilci ve muhaddis olması itibarıyla filoloji ve hadis ile ilgili dikkat çekici tahlillere yer verilmiştir. Eserin öneminden hareketle bu makalede tashîf olgusu el-Askerî üzerinden ortaya konulmuş ve hadis ilminin önemli meselelerinden olan tashîf olgusunun anlaşılmasına katkı sunacak bazı misaller üzerinden konu irdelenmiştir.

The Phenomenon of Taṣhīf in the Context of al-ʿAskarī's (ö. 382/992) Taṣhīfāt al-Muḥaddithīn

Keywords:

Ḥadīth
Language
Taṣhīf
Arabic Language
al-ʿAskarī

Abstract

Taṣhīf, which refers to alterations occurring in the wording of a text, is a concept and phenomenon that has been discussed and written about since the early centuries of Islamic scholarship. Considered one of the forms of rawī (transmitter) interference, taṣhīf generally emerged during the transmission of ḥadīths to subsequent generations. From the earliest periods, muḥaddithūn emphasized the formal qualities of the transmitted wording as a key criterion for evaluating the authenticity of narrations. The nature of Arabic language, particularly in terms of the structure and semantic variability of its words, has rendered taṣhīf a dynamic subject of inquiry from early on. As a result, a substantial body of literature has developed around the topic. This study examines the approach of Abū Aḥmad al-Ḥasan b. ʿAbd Allāh b. Saʿīd al-ʿAskarī, a fourth-century hijrī scholar, to the concept of taṣhīf, which holds an important place in ḥadīth methodology. In addition to his competence in the field of ḥadīth, al-ʿAskarī was a distinguished scholar in Arabic linguistics and rhetoric. With his work Taṣhīfāt al-Muḥaddithīn, in which he addresses the causes and nature of taṣhīf through numerous examples, al-ʿAskarī made a significant contribution to the science of ḥadīth. This study centers on that work to explore the historical development, causes, and consequences of the phenomenon of taṣhīf. It is evident from the analysis that, being both a linguist and a ḥadīth scholar, al-ʿAskarī offers insightful philological and hadith-based evaluations. Based on the significance of his work, this article presents taṣhīf as understood through al-ʿAskarī's perspective and investigates the subject through select examples that contribute to a deeper understanding of this critical issue in ḥadīth scholarship.

* Bu makale, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Bayram Kanarya danışmanlığında 2023 yılında tamamlanan "el-ʿAskarī'nin (ö. 382/992) Taṣhīfātü'l-Muḥaddisîn Adlı Eserinin Hadis İlmindeki Yeri" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. / This article is derived from the master's thesis titled "The Significance of al-ʿAskarī's (d. 382/992) Taṣhīfāt al-Muḥaddithīn in the discipline of hadith," completed in 2023 at Van Yüzüncü Yıl University, Institute of Social Sciences, under the supervision of Prof. Dr. Bayram Kanarya.

Giriş

Hadisleri anlamamanın ilk adımı, rivayet lafızlarının kullanımının doğru şekilde tespit edilmesidir. Nakle dayanan rivayet malzemesinin şifahî bir aktarım sürecinden yazılı forma geçişi, Arap dilinde birbirine karıştırılma ihtimali olan harflerin varlığı gibi etkenlerle yeni bir boyut kazanmıştır. Noktalama ve harekeleme sistemlerinin henüz gelişmediği erken dönemde, dönemin insanları sahip oldukları dil selikası (fasih Arapçaya vukufiyet) sayesinde anlam kaymalarını büyük ölçüde engelleyebilmişlerdir. İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) ifadesiyle, “*Dil, her kavmin kendi meramını ifade ettiği seslerdir.*”¹ Bu tanımdan hareketle, sağlıklı bir dil kullanımının, o dili konuşan topluluğun kendi sözlü ve yazılı ifade tarzlarının iyi bilinmesiyle mümkün olduğu söylenebilir.

Öte yandan Arapların farklı milletlerle temasa geçmesiyle birlikte, kelimelerin telaffuzunda ve yazımında hata yapma ihtimali artmış; bu durum, Arapçanın sahih kullanımı açısından olduğu kadar, özellikle Kur'an ve hadislerin doğru okunması ve aktarılması açısından da birtakım tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda, birbirine benzeyen harflerin karıştırılması, nokta ve hareke yanlışları ya da harf değişikliği gibi hataları ifade eden *tashîf* kavramı, hadis terminolojisinde teknik bir terim olarak yer edinmeye başlamıştır.²

İlk dönemlerde hadis malzemesinin muhafazası için gerekli çabalar ortaya konulmuşsa da Hz. Peygamber'in (s.a.v) dünyaya veda edişinden sonra, hadislerin naklinde farklı nedenlerden dolayı bazı problemler ortaya çıkmış bu da hadislerin lafzen doğru nakledilmesini zorlaştırmıştır. Askerî'nin yaşadığı asra kadar İslâm dünyasının çeşitli fetih hareketleri sebebiyle geniş bir coğrafyaya yayılması ve çeşitli kültür ve milletlerle karşılaşmış olması, rivayet kültürünün muhafazası ve doğru aktarılmasını daha da zorlaştırmıştır.³

Öncelikle belirtmek gerekir ki dil ve hadis kaynaklarında Askerî denilince ilk olarak *el-Furuku'l-luğaviyye* adlı meşhur eserin müellifi olan Ebû Hilal el-Askerî (ö. 400 /1009) akla gelmektedir. Oysa ki bu çalışmada üzerinde çalışılan ismin künyesi Ebû'l-Hasan el- Askerî (ö. 382/992)'dir. Dilci olmaları hasebiyle her iki müellif arasında hem kronolojik hem de mesleki anlamda bir yakınlık olsa da her iki isim birbirine karıştırılmamalıdır. Tashîfatü'l-Muhaddisîn adlı eseri bağlamında gerek klasik gerekse güncel hadis çalışmalarında Askerî'nin görüşlerine temas edilmesi ve tashif olgusunu nasıl tartıştığının ele alınması, akademik seviyede bir çalışmayı hak etmektedir.

Usûlu'l-hadîsin temel amaçlarından biri, rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyetinin tespitidir. Bu bağlamda, mânen rivayet çerçevesinde doğru kabul edilen birçok kelime mevcut olmakla birlikte,

¹ Ebû'l-Feth 'Osman b. Cinnî el-Mevşilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Heyet (b.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyye, ts.), 1/34.

² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Nuzhetu'n-nazar fî tavdîhi Nuḥbeti'l-fiker fî muṣṭalaḥi ehli'l-eşer*, thk. Nûruddîn 'Itr (Dimaşk: y.y., 1421/2000), 96.

³ Üsâme Bozkurt, “Sadırın Zaptından Satırın Zaptına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 449.

anlamda ciddi sapmalara yol açabilecek bazı lafız hatalarının varlığı da bir vaki'dir. Bu tür yanlışlıklara dikkat çekmek ve bu hataları asgariye indirmek amacıyla, muhaddisler ve dilciler tarafından önemli çalışmalar yapılmış ve ortaya bir literatür çıkmıştır. Özellikle dil ve hadis âlimleri, kendi uzmanlık alanlarının bir gereği olarak, bu meseleyi kimi zaman eserlerinin satır aralarında, kimi zaman ise müstakil çalışmalarla ele almışlardır. Nitekim, rivayet malzemesindeki tashîf problemine dair literatürde öne çıkan önemli isimlerden biri de Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdillâh b. Sa'îd el-Askerî'dir.

Lafızların yanlış aktarılması sonucu dinî metinleri anlamada olumsuz bir tablonun ortaya çıkacağı muhakkaktır. Bu durum hem tashîf meselesinin vaz' edilmiş amacını hem de bu kavramın hayati öneme sahip bir olgu olduğunu göstermektedir. Örnek vermek gerekirse hadisler, ahkâmın kendisinden istinbat edildiği kaynaklardan biridir. Hadislerin yanlış aktarılması sonucunda ibadet, muamelat vb. hususlarda da değişik hükümler ortaya çıkacaktır. Buna binaen bir Müslümanın günlük hayatında nasıl davranması gerektiğine dair değerlendirmeler de birbirinden farklılaşacaktır. Dolayısıyla hadisler ile ilgili değerlendirmelerde bulunan alimler de aynı ölçüde olmasa da ahkama taalluk eden hadislerin sahih olarak aktarılması konusunda hassas davranmaya çalışmışlardır. Özellikle Askerî'nin tashîf iddiasıyla ele aldığı hadislerin bu açıdan değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Fıkîhî açıdan istidlale elverişli rivayetlerin genel ifade biçimlerine bakıldığında, يستحب, لا بأس, نهى, gibi lafızların ahkâmı yansıttığı bilinmektedir. Ahkâm hadislerine dair ele alınan eserlere bakıldığında ise müelliflerin rivayetleri anlama gayreti ve sahih kelimeye ulaşma gibi hususlara temas etmeleri, tashîf konusu ile ahkâmın doğrudan irtibatlı olduğunu göstermektedir.⁴ Askerî, kitabında ele aldığı hadisleri konu bakımından herhangi bir tasnife tabi tutmadan telif etmiştir.

Rivayetlerde ahkâma taalluk eden hadislerin varlığından bahsetmiştik. Misal olarak أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يستحب الغسل يوم الجمعة "Hz. Peygamber, cuma günü boy abdesti almaktan hoşlanırdı"⁵ hadisinde geçen غسل *ğusl* (boy abdesti) kelimesini râvîlerden biri غسل *asel* (bal) olarak hatalı nakletmiştir. Bu durum cuma günü yapılması tavsiye edilen amellerle ilgili hükmü değiştirmekte ve hadisin hükmüne doğrudan etki etmektedir. Askerî de bu örneği verirken لا ادري كيف صحفتها "Böyle bir hataya nasıl düşülür anlam veremiyorum"⁶ demiştir.

Tashîf-tahrîf kavramlarının aşağıda da ifade edileceği üzere birbirleriyle sıkı bir münasebeti bulunmaktadır. Askerî'nin kendi eserlerinde tashîf kavramını sıklıkla kullanması sebebiyle konu bu

⁴ Ebû el-Hasan 'Alî b. Hâlef b. 'Abdumelik İbn Baṭṭâl İbn Baṭṭâl, *Şerhu saḥîhi'l-buḥârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetu'r-Ruṣd, 1423/2003), 9/440.

⁵ Ebûbekr Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, thk. Komisyon (İstanbul: Dar'u't-tasîl, 1437), 3/477.

⁶ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, thk. Mahmut Ahmed Mire (Kahire: el-Maṭba'atu'l-'Arabîyyetu'l-Ḥadîse, 1402/1981), 362.

kavram üzerinden tahlil edilmiştir. Şu halde Askerî’de tashîf olgusuna geçmeden önce tashîfin kavramsal çerçevesine değinmek yerinde olacaktır:

Tashîf (تصحيف) صَحَف fiilinden türemiş olan bir kelimedir. Dil âlimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), kökü “ص ح ف” olan fiil ve kelimeleri ele alırken, “صحيفة” (sayfa) ve “صفحة” (çanak) gibi türevlerine de yer vermektedir. Bu kelimelere ilaveten “birbirine benzeyen harfleri yanlış okuyup nakleden kişi” anlamına gelen “مصنف” ve الصحفي kelimelerine de değinmektedir.⁷ Zemahşerî (ö. 538/1144) صف maddesinde وهو لحانة مصنف وصحف الكلمة “O, lafızları değiştirerek çok yanlış yapandır.” şeklinde bir ifade kullanarak, tashîfin ne manaya geldiğine temas etmiş bulunmaktadır.⁸

Tashîf ve tahrîfin Askerî’nin zihninde nasıl bir yer işgal ettiği dikkat edilmesi gereken bir husustur. Nitekim o tashîf ve tahrif terimleri arasındaki farklılığa dikkat çekip şöyle demiştir: وهذا من التحريف لا من التصحيف “Bu tahrife girer tashîfe değil.”⁹ Onun bu yaklaşımı, yaklaşık dört asır sonra gelecek olan İbn Hacer’in (ö. 852/1448) bu meselede net bir çizgiyle ayıracağı iki tanıma kaynaklık edecektir. İbn Hacer’in sözü edilen ayrımı ise eserinde şu şekilde geçmektedir: “Kelimenin siyâkında harf ya da harflerdeki noktalama değişikliği *musahhaf*, harfin kendisinin değişmesi *Muharref* adını alır.”¹⁰ Şunu da farklı bir değerlendirme olarak ifade etmekte fayda var. Askerî’nin, eserine *Şerhu mâ Yakau fihî’t-tashif ve’t-tahrif* adını vermesi ve kitabının girişinde, “Bu kitabımda, yazım bakımından birbirine benzediği için tashîfin ve tahrîfin meydana geldiği zor lafız ve isimleri açıkladım” demesi, tashîf ve tahrîfin onun nezdinde yaklaşık olarak aynı manaya geldiğini göstermektedir.¹¹ Gerek harflerin gerekse hareke ve noktalamanın herhangi bir teğayyürü sadece “tashîf” olarak ifade edilmiştir. İmam Şâfiî (ö. 204/819), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbnü’s-Salah (ö. 643/1245) ve Zehebî (ö. 748/1347) gibi isimler de bu konuda herhangi bir ayrımı gerekli görmemişlerdir.¹²

Askerî, tashîf ve sahafî terimlerini Halil b. Ahmed’den (ö. 175/791) aktararak açıklamaktadır. Harflerin benzerliği nedeniyle sahifeden okuyup hatalı nakleden kimseye *sahafî*, bu fiile de *tashîf* demektedir. Yakın ilişkili ayrı bir terim olan *tağyîr*, noktası ve harekesiyle şekilsel anlamda değişikliği ifade etmektedir. *İşkâl* lafzı ise hatalı kıraatin önüne geçmek amacıyla kelimeleri harekeleme ve noktalama işi, bir bakıma çözümleme faaliyetidir.¹³ Bu itibarla müellif, *tağyîr* ve *ışkâl* terimini yer yer

⁷ Ebû ‘Abdurrahmân el-Ĥalîl b. Aĥmed el-Ferâhîdî el-Ĥalîl b. Aĥmed, *Kitâbu’l-ayn*, thk. Ahmet Hamid el- Ferravî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1423), 2/380.

⁸ Ebû’l-Ĥâsım Maĥmûd b. ‘Amr ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâġa*, thk. Muĥammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sevd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1419/1998), 1/538.

⁹ Ebû Aĥmed el-Ĥasen b. ‘Abdullâh b. Sa‘îd b. İsmâîl Ebû Aĥmed el-‘Askerî, *Şerhu mâ yeka’u fihî’t-tashif ve’t-tahrif* (Mısır, 1383), 77.

¹⁰ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Nuzhetu’n-naẓar*, 96.

¹¹ Ahmet Tahir Dayhan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005), 24.

¹² Dayhan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*, 37.

¹³ Askerî, *Tashîfâtü’l-muhaddisîn*, 161.

tashîfin yerine kullanmakta ve ilmin doğrudan hocadan değil de kitaplardan alınması nedeniyle bu değişikliğin vuku bulduğunu ifade etmektedir.¹⁴

Yukarıda ifade edilen lafızlara ek olarak tashîf kelimesiyle yakın ilişkisi bulunan bir başka kelime de *Lahn* kavramıdır. *Tashîf* ile *Lahn* terimlerinin kesiştikleri nokta her ikisinin de kelimeye değişikliğe sebep olmalarıdır. *Lahn*, sözlükte لحن امالة شيء من جهته “Bir lafzı gereken cihetten meylettirmek” manasına gelmektedir.¹⁵ Fakat bu lafız farklı bir yerde durmaktadır. Şöyle ki, irab hatalarının, dil bilimine hâkim olanların dikkatlerini çekmesi ve bunu düzeltebilme yeterliliğine haiz olmaları, lahnı, tashîften bir bakıma daha masum hale getirmektedir.¹⁶

Bu meyanda Askerî'nin eserinde verdiği Amr b. Avn el-Vâsıtî'ye (ö. 225/840) dayandırılan şu nakil, bu iki terim arasındaki münasebeti ortaya çıkarması açısından zikredilmeye değerdir:

“Amr b. Avn'ın çokça lahn'a düşen bir kâtibi vardı. Amr; onun bu işine son verin dedi ve bulundukları bölgede şiire ve dile hâkim başka bir kâtibi yerine getirdi. Fakat bu kişi hadis ilmiyle ilgili yeterliliği olmadığı için râvî adlarının okunuşunda tashîfe düşmekteydi. Sonunda Amr şöyle dedi: Daha önceki kâtibi getirin. إن كان يلحن فليس يمسح O lahne düşüyor idiyse de, harflerin yerlerini değiştirmiyordu.”¹⁷

Ahmet Tahir Dayhan'ın değerlendirmesine göre, hicrî üçüncü asırdan bu yana “tashîf” meselesi dil ve edebiyat çevrelerinde tartışmalı bir konu olarak varlığını sürdürmektedir. Mevcut veriler de bu kanaati destekler niteliktedir.¹⁸

Şimdi bu literatürün gelişim seyrini görmek açısından tashîf olgusuna hasredilen Askerî'nin *Tashîfâtü'l-muhaddisîn* adlı eserinin muhteva ve metodolojisini ele alalım.

1. Askerî ve *Tashîfâtü'l-muhaddisîn* Adlı Eseri

Öncelikle bu eserin metoduna dair malumat vermek, tashîf konusunun nasıl anlaşıldığına dair bir fikir verecektir. Ancak eserin metodolojik yapısına geçmeden önce Askerî'nin biyografisine dair kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Askerî, hicri 293/906'da Askerîmükrem'de doğmuştur.¹⁹ Bu bölge İran'ın Hûzistan eyaletinde Ahvaz'ın kuzeyinde kurulan ve bugün mevcut olmayan eski bir şehirdir.²⁰ Zikredilen doğum tarihi

¹⁴ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 392.

¹⁵ Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvî'nî İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa* (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, ts.), 5/239.

¹⁶ Dayhan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*, 40.

¹⁷ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 665.

¹⁸ Dayhan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*, 15.

¹⁹ ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm* (Beyrut: Daru'l-ilmi li'i-melayin, 2002), 2/196.

²⁰ Mustafa L. Bilge, “Askerîmükrem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/493-494.

üzerinde ittifak vardır. Müellifin asıl ismi Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdillâh b. Saîd el-Askerî'dir.²¹ İran'ın Hûzistan eyaletinde Askerî şehrine nispetle bu ismi alan Askerî, hayatının büyük çoğunluğunu burada geçirdiği için Askerî nisbesiyle maruf olmuştur. Kaynaklarda vefat tarihi üzerinde ittifak olmadığı görülmektedir. Çoğunluğun görüşü esas alındığında Askerî'nin vefatının hicri 382 olduğunu söylemek mümkündür.²²

Askerî, telifât konusunda nitelik ve çeşitlilik bakımından zengin bir miras bırakmıştır. Döneminin en velûd simalarından biri olan müellif, zamanını daha çok hadis ve Arap Dili ve Edebiyatı alanlarına ayırmıştır. Askerî'nin tercemesini yazan âlimler onun eserlerinin nitelikli olduğu hususunda ortak bir kanaate sahip olmuşlardır. Sem'ânî, ilmî seviyesi yüksek ve nitelikli eserlerin sahibi,²³ İbnu'l-Kıftî (ö. 646/1248), İbn Kesir (ö. 774/1373), İbni Hallikân (ö. 681/1282) gibi âlimler de *Askerî, tasnifi ve telifi güzel olup faydalı eserleri kaleme almış bir kişidir*,²⁴ İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) ise *Askerî, geniş bilgi sahibi, faziletli, allâme bir râvidir*²⁵ şeklinde açıklamalarda bulunarak kaleminin güçlü olduğuna dikkat çekmişlerdir. Ayrıca o, Arap dili ve ulûmu'l-hadisın kesişim noktalarında önemli bir boşluğu doldurma çabası içerisine girmiştir. Buradan hareketle Askerî'nin meseleye yaklaşım tarzını kavramaya çalışmak önem arz etmektedir.

Askerî'nin "*Taşhîfâtü'l-Muhaddisîn*" adlı eseri, "Muhaddislerin Rivayetlerinde Ortaya Çıkan Lafız Hataları" anlamına gelmektedir. Bu eser, hadis râvileri tarafından yapılan lafzî yanlışlıkları tespit etmek ve tashîf olgusunun sebeplerini ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır. Askerî'nin, *Ahbârü'l-musahhifin* adlı eserinin ilk sayfasındaki ilgili kısmı burada aktarmak *Tashîfâtü'l-muhaddisin* adlı eseri telif sebebini görmek açısından faydalı olacaktır:

"*Hadis ve nakil ehli için râvilerin rivayetlerinin nakli esnasında tashîfe konu olabilecek Peygamber'in (sav) sözleri ve râvî isimlerini, anlaşılması zor olan kelimeleri, ayrıca edebiyat, lügat, şiir ve Arap ahbarında meydana gelen tashîfleri açıklayan geniş çaplı bir kitabı yazmaya çalışıyordum. Daha sonra İsfahan'dayken ehl-i hadisin ihtiyaç duyduğu bölümü, edebiyat ehlinin ihtiyacından ayırmam talep edildi, ben de onu iki kitap olarak hazırladım.*"²⁶ Bu tür bir çabanın amacının hatalı nakledilen rivayetlerde geçen lafızları bir araya getirip hadis rivayeti ve belâgat ile uğraşanların ihtiyacını karşılamak olduğu anlaşılmaktadır.

²¹ Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1382/1962), 2/298.

²² Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, (Muhakkinin mukaddimesi) 7.

²³ Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1382/1962), 304.

²⁴ Ebû Bekr İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru's Sadr, 1993), 2/83.

²⁵ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-'umem*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Mustafâ 'Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1412/1992), 387.

²⁶ Askerî'nin özellikle halife ve umeranın meclislerinde meydana gelen tarihi malumat ve hadisler ile ilgili tashîf örneklerini topladığı eseridir. Bkz. Ebû Ahmed el-Hasen b. 'Abdillâh b. Sa'id b. İsmâîl Askerî, *Âhbârü'l-Muşahhifin*, thk. Şubhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrut: y.y., 1406/1985), 20.

Tashîfâtü'l-Muhaddisîn ismiyle tek cilt şeklinde de basılmıştır.²⁷ Eser, Daru'l-Beşairu'l-İslamiyye tarafından yayınlanmıştır. Yayınlanan versiyonu yaklaşık 1.408 sayfadır ve tek cilt halinde neşredilmiştir. 4 el yazması nüshadan yararlanılarak, metin Dr. Mahmud Ahmed Mîre (Mahmud Ahmad Mayrah) tarafından titizlikle tahkik edilmiştir. Akademik çevrelerce daha çok tercih edilen baskı Dr. Mahmud Ahmed Mîre'nin tahkik ettiği baskıdır. Ayrıca Ahmed Abdu's-şafî tarafından tahkik edilen Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye (Beyrut) baskısı da mevcuttur. Bu baskı genellikle tek cildir.

Bu eserin muhtevasında kelimat-ı kur'an'ın yazılışındaki imla farklılıklarına ve hatalarına temas edilmişse de odaklanılan noktanın hadislerin kitabeti esnasında imladan kaynaklanan rivayetlere dair açıklanan geniş çaplı eser olduğu ifade edilmelidir. Müellif, kendi dönemine kadar tashîf örneklerine değinen âlimlerin sözlerini sıralamış ve sonunda da kendi tercihinin açıklanmıştır.

Eserin usûlune dair şunları ifade etmek yerinde olacaktır. Askerî, kitabında sahabe ve tâbiin isimlerinden yanlış aktarılmış olanları ve tashîfe uğramış lafızları açıklamakta, sadece harfin noktalama ve harekelenmesindeki farklılıkları değil, kelimedeki harfin fazlalığı, harfin eksiltilmesi, lafzın tamamen değiştirilmesi gibi mevzuları da tashîfe ekleyerek ele almıştır.²⁸ Askerî, eserinde hadisleri isnatlarıyla birlikte vermekte, daha sonra içerisinde tashîf olan rivayetleri örneklendirme yaparak açıklamaktadır. Senedi aktarırken de اجازة، كتابة vb. rivayet sîgalarını kullanarak asıl metne geçmektedir.²⁹ Hadis rivayet lafızlarından da en çok حدثنا، حكى، أخبرنا vb. lafızları kullanmış, yer yer muanan isnatlı hadisleri de aktarmıştır.³⁰

Askerî, kendi değerlendirmelerine işaret eden birçok ibare ve kavram kullanmıştır. Bu kullanımların içeriği özellikle verilen misallerin hükme etki etmesi açısından dikkatten kaçmamaktadır. Eserinde tashîf olgusunu هذا غلط bu hatadır,³¹ harflerin tağayyürü sebebiyle mananın bozulması,³² tashîfin sarahaten hatalı olarak rivayet edilmesi,³³ Yere isimlerinde yanlışın meydana gelmesi³⁵ şeklinde ifade etmiştir.

²⁷ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 43.

²⁸ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 5.

²⁹ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 2.

³⁰ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 208.

³¹ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 117.

³² Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 351.

³³ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 283, 343.

³⁴ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 393.

³⁵ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 248.

Şimdi Askerî'nin bu eserinde ele aldığı tashîf örneklerine geçebiliriz:

ومما يُغلط فيه من أساء المواضع أيضا قولهم: الجعرانة وهي بكسر الجيم وإسكان العين، ومن لا يُميز يرويه الجعرانة فيكسر الجيم والعين ويشدد الراء،

فيشبهه بجعرانة الدُّبُر وهو خطأ، والصواب تسكين العين وتخفيف الراء

Mekke ile Taif arasında bir mekânın adı olan Cî'râne, bir râvî nedeniyle Ciirrâne olarak okunmuştur. Askerî, ne rivayet ettiğini ayırt etmeyen bir râvînin cîm ve ayn harfini kesreli, râ harfinin ise şeddeli olarak okuduğunu, sahih olanın ise ayn harfinin sakın, râ harfinin tahfifle okunulması olduğunu ifade etmektedir.³⁶

Askerî'nin tashîf konusunda tartışılan kelimelerin kendi dönemine kadar gelen kullanımlarını ele alarak farklı yorumlar ortaya koyduğu da ifade edilebilir. O, tashîf misalini aktarırken râvînin bu hataya düşme nedenini hadis âlimlerinden iktibaslarla bulunarak açıklar. Daha sonra الصواب قلت أنا \ الـ diyerek kendi yorumunu ifade eder.³⁷ Eserde bazı tashîf örnekleri incelenirken söz konusu hatanın tarih boyunca nasıl sürdüğü ve gelenekte nasıl yer bulduğu etraflıca ortaya konulmakta, daha sonra ilgili örnekler sunulmaktadır. Örneğin ومما يصحف فيه قديما/ ومما يقع فيه الاشكال قديم/ ومما صحف فيه قديما / ومما صحفوا ومما يصحف فيه قديما gibi öteden beri yapılagelen yanlışlara dikkat çekmek için bu tür ifadeleri tercih etmiştir. Bu ifade kalıpları tashîf örneklerinin tespitinin zamansal açıdan önemli olduğunu ve kullanım hatalarının tarihini vermesi açısından önem arz etmektedir.³⁸

Kitapta konunun ele alınış biçimi sadedinde yer yer lafzın doğru okunuşu verilmekte, daha sonra da diltelerin görüşleri zikredilip قلت lafzıyla müellifin değerlendirmelerine yer verilmekte ve yeri geldikçe şiirle de delillendirme yöntemi kullanılmaktadır.³⁹

Askerî'nin mezkûr eserinin hadis ilimleri içindeki konumu ile ilgili olarak da şunlar ifade edilebilir. Kelimelerin yapı ve şekil açısından özelliklerini izah etmesi, Arap dilinde kullanım keyfiyeti ve anlam değişimlerine temas etmesi kitabın Garîbü'l-Hadîs ile de ilişkili olduğunu göstermektedir. Öte yandan kitabın içeriğinin, lafızları aynı ama okunuşu farklı olan râvî adlarını ihtiva etmesi nedeniyle hadis ilmindeki Mu'telif-Muhtelif alt disiplini ile de çok yakın bir ilişkisi bulunmaktadır.

Askerî'nin bu kitapta tashîf konusundaki kaynakları üzerinde de durulması gerekmektedir. Müellif, eserini telif ederken kendi döneminin ve daha önceki dönemlerin önemli kaynaklarından istifade etmiştir. Bu durum, söz konusu eseri önemli bir konuma taşımaktadır. Zira bir meseleyi savunmak veya eleştirmek adına kendinden önceki kaynaklara atıfta bulunmak, konuya daha bütüncül ve sağlıklı bir bakış kazandırır. Askerî, eserinde doğrudan kaynaklara dair sistematik bir açıklama sunmamış olmakla birlikte, yer yer bazı eser isimlerini açıkça zikretmektedir. Hacim ve

³⁶ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 248, 249.

³⁷ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 111, 170.

³⁸ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 344.

³⁹ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 161, 661.

içerik itibarıyla bu denli kapsamlı bir çalışmanın farklı kaynaklardan yararlanılmaksızın kaleme alınması zaten mümkün değildir. Nitekim eserde, başta hadis âlimleri ve dilciler olmak üzere birçok klasik otoritenin ilmî mirasından faydalandığı görülmektedir.

Eserde zaman zaman yalnızca kitap ismi ya da sadece müellif adı zikredilerek kaynak gösterildiği,⁴⁰ kimi yerlerde ise ne kitap ne de müellif adı verilmeden atıf yapıldığı görülmektedir.⁴¹ Örneğin *وقال اهل اللغة / Muhaddisler veya Dilciler şöyle dedi* şeklinde ifade tarzları bulunmaktadır. Ayrıca kitabın adını zikretmeden müellife atıfta bulunması⁴² da bir çeşit kaynak verme biçimi olarak ifade edilebilir. Genellikle yararlandığı eserler İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-Ta'dil*,⁴³ İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Garîbu'l-Hadis*,⁴⁴ Buhârî'nin (ö. 256/870) "*et-Tabakât*" ve "*et-Tarih*",⁴⁵ Vakîdî'nin (ö. 207/823) *Kitabu'l-Meğâzi*⁴⁶ adlı eserleri zikredilebilir. Misal olarak:

وما يشكل قولهم في حديث : (ونحن في جَلَجَ - بجيمين - لا ندري ما يُصْنَع بنا) قال أبو حاتم : سألت للأصمعي ؟ فقال : لا أعرفه ولم مع به . قال أبو حاتم : ولا أعرفه أنا ، غَيَّرَ أَنَّهُ يَقَعُ فِي قَلْبِي أَنَّهُ أَرَادَ فِي اضْطِرَابٍ أَوْ أَمْرٍ مِطْرَبٍ لَا يُسْتَقَرُّ عَلَيْهِ . وقال القتيبي : وجدته في حديث مفسراً ، رواه يحيى بن آدم أن أبا عبيدة فرض على كل جَلَجَةٍ أربعة دراهم وعباءة . والجَلَجَةُ : الجُمُجُمَةُ ؛ يعني على كل رأس أربعة دراهم ، فكأنَّ الجَلَجَ في الحديث الأول جمع جَلَجَةٍ ، يراد بذلك كل نفس ونسمة

⁴⁰ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 289.

⁴¹ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 120, 212, 312.

⁴² Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 88, 90

⁴³ Ebû Muḥammed 'Abdurrahman b. Muḥammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Haydarabad; Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1371/1952).

⁴⁴ Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Ġarîbu'l-hadîs*, thk. 'Abdullâh el-Cebbûrî (Bağdat: Maṭba'atu'l-Ânî, 1397/1977).

⁴⁵ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buḥârî, *et-Târîḫü'l-kebîr*, thk. Heyet (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifü'l-'Osmâniyye, ts.). Buḥârî'nin, sahabilerden kendi zamanına kadar birbirinden hadis rivayet eden râvîlere dair olan bu kitabına eserde atıf yapılmıştır. Askerî, bir râvî ismi üzerinden açmış olduğu bir tartışmada bu kitabın adını doğrudan zikretmektedir. Buḥârî'nin adını *Rebâh b. Rebî* olarak aktardığı ismi Askerî, hatalı olduğunu ifade etmekte ve doğrusunu *Riyâh b. Rebî* olarak tespit etmektedir. Yukarıda adı geçen eserlerin, Buḥârî'nin cerh-ta'dil dahil râvîlerle ilgili biyografik bilgiler verdiği eserleri olan "*et-Târîḫü'l-Kebîr*" ve "*et-Târîḫü'l-Evsat*" olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu eserlere yönelik aynı ifadelerin, Askerî'den önce İbn Ebî Hâtim tarafından kendi eseri *el-İlel*'de "الطبقات" ve "التاريخ" şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Eseri tahkik eden komisyonun "التاريخ الصغير" وهو المطبوع باسم: "التاريخ الكبير" şeklindeki ifadeleri de bu eserlerin kastedildiğini teyit etmektedir. Dolayısıyla, Askerî'nin "*et-Ṭabakât*" ve "*et-Târîḫ*" şeklindeki ifadesi, muhtemelen Buḥârî'nin eserdeki tabakât esasına dayalı düzenleme tarzına işaret edilerek bu isimle zikredilmiştir. Ayrıca Buḥârî'nin *et-Târîḫü'l-Kebîr* adlı eserine dair yapılan incelemelerde, eserin mukaddimelerine, DîA'da yer alan ilgili maddeye ve bu eser üzerine hazırlanan tezlere bakıldığında, farklı bir isimlendirmeye rastlanmamıştır. Dolayısıyla eserin literatürde başka bir adla anıldığına dair bir veri bulunmamaktadır. Bkz. Ebû Muḥammed 'Abdurrahman b. Muḥammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, thk. Komisyon (Riyad: Müessesetu'l-cerisi, 1427/2006), 3/477.

⁴⁶ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Omer b. Vâkıd el-Eslemî el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-İlmî, 1409/1989).

Bu hadiste işkâl olan kelime “biz sayıca çoktuk. Bize ne yapılacağını bilmiyoruz” manasına gelen جَلَجَ kelimesidir. Ebû Hatim (ö. 277/890) جَلَجَ lafzının manasını bilmeyip Asmâi’ye (ö. 216/831) sorduğunu, onun da bu kelime ile ilgili malumatının olmadığını ve işitmediğini söylemektedir. Ebû Hatim, “Tahmin ediyorum ki üstesinden gelinemeyecek zor bir durum” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Kuteybî (ö. 276/889): Bu lafzın bir hadiste açıklanmış olduğunu gördüm, demiştir. Yahya b. Adem (ö. 203/818), Ebû Ubeyde’nin (ö. 224/838) Her bir baş/ جَلَجَ için dört dirhem ve bir aba vardır dediğini nakletmektedir. Cümlede geçen جَلَجَ baş/kelle manasına gelen الْجُمُؤْمَةُ lafzıyla eş anlamlı kullanılmaktadır. Hadiste geçen جَلَجَ lafzı جَلَجَ kelimesinin çoğulu olabilir. Bununla da her bir insan kastedilmektedir.⁴⁷

Askerî, okunuşu birbirine benzeyen râvîlerin isimlerinde herhangi bir karışıklığa neden olmama adına bu râvîlerin hangi kabileye mensup olduğunu, kimlerden hadis aktardıklarını, kime hadis naklettiklerini ve yaşadıkları şehirleri de belirtmiştir. Ayrıca adını aktardığı râvîlerin muhaddis kimliği varsa hangi bölgede şöhret kazandıklarına dair de malumat vermektedir. Bu durumu “Basra veya Bağdat hadisçilerindendir” şeklinde zikrederek bilgi vermektedir. Örneğin râvî adlarında vuku bulan tashîf misalinde حيان بن بشر hakkında “Bağdat’ın muhaddislerindendir” ifadesini kullanmıştır.⁴⁸

Kitapta tashîf iddiasıyla ele alınan hadis, râvî ve mekân isimlerinin toplamı 280 civarındadır. Tashîf iddiası veya kendi yorumunu temellendirme gibi sebeplerle eserde rivayetlerin kaynağına nispeti açısından 1 kudsî hadis, 373 merfû hadis, 6 mevkûf ve 101 maktû hadis isnatları ile birlikte verilmiştir. Ayrıca tashîf meselesini ele alan birçok müellif, konuyu sistematik bir şekilde sınıflandırarak anlatmakta; tashîfi meydana getiren sebepleri (örneğin görme veya işitme kusurları) ve tashifin türlerini (lafzî, sem’î vb.) teorik çerçevede işlemektedir. Ancak Askerî, eserinde bu tür bir teorik sınıflandırmaya gitmeden doğrudan örnekler üzerinden ilerlemektedir. Bu durum, onun

⁴⁷ Askerî, *Tashîfâtü’l-muhaddisîn*, 260. el-‘Askerî, dilcilik ve lafız-harf düzeltmeleriyle ilgili meselelerde pek çok nahivci, lügatçı ve edebiyatçıyı referans göstermektedir. Bu isimler arasında yer alan “el-Kuteybî”nin zaman, alan ve bağlam açısından incelendiğinde meşhur İbn Kuteybe olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Askerî, eserinde غريب الحديث الفتنى في غريب الحديث ifadesiyle ondan alıntı yapmaktadır. Sünen-i Ebî Dâvûd’un tahkikini yapan Şuayb el-Arnâvût da غريب الحديث وقد ذكره القتيبي في غريب الحديث قال demektedir. Ayrıca, İbn Kuteybe’nin *el-Ma’ârif* adlı eserinde مسلم بن قتيبة ismine dair, eserin muhakkiki Servet Ukkâşe قال قال الفتنى في غريب الحديث ifadesini kullanmıştır. Buradan hareketle, Askerî’nin eserinde “el-Kuteybî” olarak atıfta bulunduğu kişinin, kaynaklarda adı geçen İbn Kuteybe olması ihtimali güçlenmektedir. Zira hem Askerî’nin aktardığı ifadeler hem de Şuayb el-Arnâvût’un tahkikinde yer alan atıflar bu kanaati desteklemektedir. Dolayısıyla Askerî’nin, dilcilik ve garîbül-hadîs literatüründe otorite kabul edilen İbn Kuteybe’ye dayandığı anlaşılmaktadır. Bk. Askerî, *Tashîfâtü’l-muhaddisîn*, 324; Suleymân b. el-Eş‘aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb e-Arnâvût (Dâru’r-risâleti’l-ilmiyye, 2009), 7/130; Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *‘Uyûnû’l-aḥbâr* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘ilmiyye, ts.), 1/9; Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, thk. Şervet ‘Ukkâşe (b.y.: y.y., 1413/1992), 1/1.

⁴⁸ Askerî, *Tashîfâtü’l-muhaddisîn*, 469, 525, 526

eserinin teoriden ziyade pratik örnekler üzerinden şekillendiğini ve daha çok tashîfin uygulama boyutuna odaklandığını göstermektedir.

2. Askerî'nin Tashîf Olgusuna Bakışı

Tashîf konusu özellikle hadisçiler ile dilcilerin çalışma alanına girdiği için bu iki kimliği kendisinde toplayan isimlerin uyarılarını ve konuyu ele alış biçimlerini dikkate almak, tashîfi asgari düzeye indirip daha sağlıklı sonuçlar ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır.

Konuya geçmeden önce Askerî'nin hadis ilmine vukûfiyetine dair bazı bilgileri aktarmak yerinde olacaktır.

İbn Kesir, onun, dil ve edebiyat alanında önemli bir sima olduğunu, aynı şekilde hadis ilminde de yazdığı eserle adından söz ettirecek birikime sahip olduğunu aktarmış ve bu yönü itibariyle muhaddis sayılabilecek müktesebata sahip olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹ Zehebî'de onun hem dilci hem de muhaddis olduğunu dile getirenler arasındadır.⁵⁰ Zehebî her ne kadar onun dilcilik yönüne vurguda bulunmuşsa da hadis konusundaki yetkinliğini de göz ardı etmemek gerekir çünkü ders aldığı hocalarının çoğu muhaddis kimliği ile maruftur.

Askerî'nin hadis ilmi ile doğrudan ilişkili olan telifatı *Tashîfâtü'l-muhaddisîn* ve *Şerhu mâ yeka'u fihi't-tashîf ve't-tahrîf* adlı eserleridir. Hadis müktesebatı ile ilgili yapılan inceleme neticesinde Askerî'nin, birçok önemli isim tarafından övülen biri olduğu ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak kaynaklarda ان ثقة أميناً , صاحب التصانيف الحسان , الرواية المتقن , العسكري من الثقات “Askerî, güvenilir ravilerdendir”, “Sağlam bir rivayete sahiptir.”, “Faydalı eserler kaleme almış biridir.”vb. ifadeler mevcuttur.⁵¹ Öte yandan ona duyulan güvenin neticesi olacak ki, bazı üstatları ondan hadis aktarmışlardır. Zira cerh-tadil ilminin önemli isimlerinden olan İbn Ebî Hatim er-Râzî'nin, Askerî'den rivayet naklettiği bildirilmiştir.⁵²

Askerî'nin tashîf olgusunu nasıl ele aldığını ve bu hususta takip ettiği hususları şöyle izah etmek mümkündür:

2.1. Kelimenin doğru kullanımını Arap örfünden delil getirerek zikretmesi

Askerî, tashîf iddiasıyla ele aldığı örnekleri Arap örfünden delil getirerek doğrusunu ifade etmektedir. Bu kısımda misal olarak şu hadis verilebilir: *ضموا فواشيكم إذا غابت الشمس حتى تذهب فحمة العشاء* Hz. Peygamber, güneş battığı zaman akşamın karanlığı ortadan kayboluncaya kadar hayvanlarınızı dışarıya

⁴⁹ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1418/1997), 312.

⁵⁰ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvut (b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1405/1985), 413.

⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 11/283.; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/312.; Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ 'enbâhi'n-nuḥât*, thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406/1982), 1/345.

⁵² (...) روى عنه عبد الرحمن بن أبي حاتم الرازي وعلي بن الحسن بن سلم الأصبهاني وهما من أقرانه Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/304.

salmayın.⁵³ Askerî, hadiste geçen فواشيكم lafzını مواشيكم lafzını da قحمة olarak okuyanların hata yaptıklarını ve harekeleme konusunda itkan sahibi kimselerin bu kelimeyi فواشيكم olarak okuduklarını ifade etmektedir. Kelimenin bu şekilde okunmasını gerektirecek bir durumun olmadığını şöyle açıklamaktadır: مواشيكم lafzı büyükbaş hayvanlar için kullanılmaktadır. اكثر العرب ليسوا من اهل مواشي. Arapların çoğu küçükbaş hayvan yetiştiren bir toplum değiller ki bu مواشيكم şeklinde kıraat edilmeye uygun olsun.⁵⁴ Görüldüğü gibi Askerî, Arapların geçim kaynağına atfen bir çözüm bulmuş gibi görünmektedir.

2.2. Tashîfin lehçe farklılığından ortaya çıkmış olması

İlk dönemlerde yaygın olan şifâhî geleneğin zamanla yazılı kültüre dönüşmesi, bazı yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümün en somut yansımalarından biri tashîf meselesinde gözlemlenmektedir. Örneğin, "لَعَنَ اللَّهُ الْيَهُودَ، حُرِّمَتْ عَلَيْهِمُ السُّحُومُ، فَجَمَلُوهَا فَبَاعُوهَا" "Allah Yahudilere lanet etsin! Onlara iç yağlar haram kılındı da onlar bu yağları eritip sattılar" hadisindeki فَجَمَلُوهَا lafzı, tashîfe uğradığı yönünde tartışmalara konu olmuştur.

Askerî, öncelikle "فَجَمَلُوهَا" lafzının "eritmek" anlamına geldiğini belirtir ve bu şekilde okunmasının doğru olduğunu savunur. Ancak bazı râvîler lafzı "جَمَلُوهَا" şeklinde nakletmişlerdir. Bu okunuş, sarf açısından "teksîr" (çoğaltma) veznindedir. Mücerred bir fiil olan "قَتَلَ" in, tef'îl babında "قَتَلَ" şeklinde geldiğinde mübalağa ifade etmesi gibi, "جَمَلَ" de bu bağlamda "çokça eritmek" veya "yoğunlaştırmak" anlamında yorumlanabilir. Nitekim Askerî, her iki kıraat şeklinin de 'eritmek' anlamına gelebileceğini kabul etmektedir. Bununla birlikte, "جَمَلَ" lafzı "iyileştirmek, güzelleştirmek" anlamında anlaşılırsa –ki Askerî bu anlamı "تَجْمِيلُ الشَّيْءِ وَتَحْسِينُهُ" / bir şeyi güzelleştirme ve iyileştirme" ifadesiyle örneklendirmektedir– bu anlam hadiste kastedilen bağlamın dışına çıkmaktadır. Askerî'ye göre bu durumda metnin anlamında sapma meydana gelir ve bu, bir tashîf örneği olarak değerlendirilmelidir.

Ebû Ubeyd'e (ö.224/838) göre bu lafızda tashîf yoktur. Çünkü o, Kûfe lehçesinde *eritmek* manasına gelen اجْمَلَ جَمَلَ ve اجْمَلُوا جَمَلُوا kelimelerinin kullanıldığını ifade etmektedir. Ancak Askerî bazı hadis metinlerinde جَمَلُوهَا kelimesinin yerine حَمَلُوهَا, حَمَلُوا lafızlarının kullanılmasını tashîf olarak değerlendirmiştir.⁵⁵

Çeşitli bağlamlarda ele alınan söz konusu misaller farklı değerlendirmelere açıktır. Başka bir ifadeyle bir lafzın tashîf hükmü içtihadî bir hüviyet taşıdığı için bir âlimin vermiş olduğu tashîf hükmüne, kelimenin başka boyutları göz önünde bulundurulduğunda bir diğeri farklı değerlendirebilmektedir.

⁵³ Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Delhi: el-Maṭba'atu'l-Enşâriyye, 1323), "Cihâd", 15 (No. 2604).

⁵⁴ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 194.

⁵⁵ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 190.

2.3. Tashîfin müstemliden kaynaklanması

Bir âlimin aktarmak istediği hadisleri veya okutacağı kitabı öğrencilere yazdırması esnasında ortaya çıkabilecek sonuçlardan biri de lafzın müstemlî tarafından yanlış yazılmasıdır. Bu konuya dair Askerî, şu örneği nakletmektedir: Vâsıt beldeinde şiir ve edebiyat ile ilgilenen, ancak hadis bilgisi hiç olmayan bir kâtip vardı. Amr b. Avn el-Vâsitî'nin de yazım yanlışlığı yapan bir kâtibi vardı. Bir gün, *işine son verin bu adamın* diyerek edebiyatta yetkinliği olan başka bir kâtibi çağırdı ve bir metni kendisine okumasını talep etti. O kişi, senetteki bir adı هَشِيم olarak okuyunca, *yazıklar olsun, kelime هَشِيم olacak dedi.* Ardından başka bir ismi حَصِين diye okuyunca, *yazık sana, o حَصِين olacak dedi.* Daha sonra şu emri verdi: *Bana daha önce işine son verdiğim ilk kâtibi çağırın. Zira o, irap hatası yapıyor olsa da en azından kelimeyi değiştirmiyor.*⁵⁶ Tashîfin genel olarak kitabî bir hata olduğu bu örnekte görülmektedir. Zira özellikle kâtipler, hâkimler, saray kadılığı vb. görevi ile uğraşanlarda bu durum daha çok görülmektedir.⁵⁷

Bu olay, tashîfin çoğunlukla kitabî olarak meydana gelen bir sorun olduğuna işaret etmektedir. Özellikle müstemlîlerin –yani metni işitip yazıya aktaran kâtiplerin– doğru anlamadıkları bir lafzı, kendi bilgi ve alan birikimlerine göre yorumlayarak kaydetmeleri, rivayet lafızlarında tashîfe yol açabilmektedir. Bu vaka, müstemlî merkezli tashîf olgusunun, özellikle rivayet zincirinde yazılı kültürün yaygınlaşmaya başladığı dönemde ne tür semantik kaymalar doğurabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

2.4. Tashîfi gidermede hadisten istidlalde bulunması

Bir kelimenin ilgili ilmin terminolojisinde harekelenmesinin/zabtının nasıl olduğuna bakılmaması söz konusu kelimenin doğru telaffuz edilmesini engelleyebilmektedir. Askerî'nin söz konusu kitabı tetkik edilirken tashîf iddialarını çeşitli delillerle destekleme yöntemini seçtiği görülmüştür. Bu delillerden biri de tashîfin tespitinde daha başka hadislerden istifade ediyor olmasıdır. Delilini bazen hadisin senedinden bazen de hadis metninden getirmektedir. Konuyla ilgili şöyle bir misal verilebilir:

أعوذ بك من وَالْحَوْرُ بَعْدَ الْكُورِ Düzenli işlerin bozulmasından Allah'a sığınırım. Askerî, rivayetteki وَالْحَوْرُ بَعْدَ الْكُورِ terkinin iki şekilde nakledildiğini ifade etmektedir. Kelime bazen الكور bazen de الكون olarak aktarılmıştır. Askerî, kendisine ulaşan bir hadis nakletmiştir. Bu nakilde الكور kelimesi şöyle geçmektedir:

أعوذ بك من وَعَثَاءِ السَّقَرِ، وَكَابَةِ الْمُتَقَلَّبِ، وَالْحَوْرِ بَعْدَ الْكُورِ، وَسُوءِ الْمُنْظَرِ فِي الْأَهْلِ وَالْمَالِ

⁵⁶ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 65.

⁵⁷ Hâzma b. el-Hasen Hâzma el-İsfehânî, *et-Tenbîh 'alâ hudûşî't-taşhîf*, thk. Muḥammed Es'ad Ṭalas (Beyrut: y.y., 1412/1992), 1.

“Yolculuğun zorluklarından, üzüntülü dönüşten, düzenli işlerin bozulmasından, mal ve aile konusunda kötü manzaralarla karşılaşmaktan sana sığınırım.”⁵⁸

Askerî'nin, tashîfin vuku bulduğu yerleri açıklarken “hata” (خطأ), “ğalat/yanılgı” (غلط), “vehm/zihinsel sapma” (وهم) gibi terimleri kullanması, onun bu kavramları tashîf ve tahrîfi de kapsayacak şekilde geniş anlamda kullandığını göstermektedir. Özellikle harflerin yanlış hareketlenmesi, bir fiilin hatalı bâbta/kalıpta okunması, ya da harf eksikliği veya fazlalığı gibi durumları ifade etmek için bu terimlere başvurduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Askerî'nin eserinde yer verdiği örnekler dikkatle incelendiğinde, tashîfin meydana geldiğini ifade etmek amacıyla sistematik olarak bu lafızları tercih ettiği söylenebilir.⁵⁹

Askerî, tashîfin vuku bulduğu yönündeki bir iddiasında söz konusu lafzın mana düzeyinde hata olarak telakki edilemeyeceğini, bu noktada tashîf hükmünün gerekçesine dair açık bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Bu yönü, onun tashîf olgusunu ele alış tarzının farklı bir hususiyeti olarak değerlendirilebilir. Zira Askerî, sadece lafzî değişikliği değil, anlam kaybı veya sapması olup olmadığını da dikkate almakta; bazı tashîf örneklerinde mana korunmuşsa, bunun tashîf olmakla birlikte anlamı bozmadığını ifade etmektedir.

Nitekim şu örnek bu yaklaşımını açıkça göstermektedir: 'مر النبي صلى الله عليه وسلم على قوم يرفعون حجرا' “Hz. Peygamber, bir taşı kaldırmakta olan bir topluluğun yanından geçti”⁶⁰ şeklindeki rivayette geçen “يرفعون” lafzı, Askerî'ye göre rivayet yetkinliği bulunmayan biri tarafından “يرفعون” şeklinde okunmuştur. Askerî bu durumu tashîf olarak değerlendirir; zira lafız değiştirilmiştir. Ancak anlam yönüyle bir sapma olmadığını özellikle vurgular.

Bu yaklaşım, Askerî'nin sadece harf veya şekil düzeyinde bir tashîfi değil, aynı zamanda bağlamsal anlamı da göz önünde bulundurarak hüküm verdiğini göstermektedir. Üstelik bu gibi yerlerde, rivayet zincirine ve diğer hadis metinlerine dayanarak mana doğrulaması yapmakta; böylece lafız düzeyinde tashîf olsa bile, anlamın sabit kalması durumunda bunun daha hafif bir hata olduğunu ima etmektedir.⁶¹

2.5. Tashîf olarak telakki edilemeyeceğini iddia ettiği lafızlar

Hadis âlimlerinin rivayetlerin tespitine yönelik yoğun çabalarından biri, hadislerin mefhumunun tespiti noktasında gösterdikleri çabadır. Rivayetlerdeki garîb lafızların açıklanması,

⁵⁸ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru’l-İlmiyye, 1416/1995), 5/542 (No. 6374).

⁵⁹ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 247.

⁶⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Câmiu'l-ehâdis* (b.y.: y.y., ts.), 32/84.

⁶¹ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 349.

şerh edilmesi, müşkîl olan lafzıların tashih edilmesi, tashîflerin belirtirilmesi vb. hususlar bu kabilden çabalar olarak ifade edilebilir.

İşte böyle bir çabanın başka bir vechesi, Askerî tarafından tashîfin bulunup bulunmadığı lafızlarla ilgili vermiş olduğu hükümlerde göze çarpmaktadır. Aktarmış olduğu bazı misallerde ilgili lafzın iki türlü kullanımının da doğru olduğunu ifade ederek tashîfin meydana gelmediğini ifade etmektedir. Misal olarak Hz. Peygamber'in (sav) / الثلث والثلث كبير و كثير / üçte bir, o dahi fazladır hadisidir.⁶² Askerî, bir kesimin كبير bir kesim كثير şeklinde kıraatte bulunduklarını fakat كَبِير lafzının tercihe şayan olduğunu ifade edip, كبير ve كثير olarak nakledilen rivayetlerin ayrı ayrı senedini de vermektedir.⁶³ Tashîfin mühim sebeplerinden olan harf benzerliği, verilen örnekte görülmektedir. Fakat manaya herhangi bir etkide bulunmadığı için yaratmadığı için hatalı kabul edilmemiştir.

2.6. Senet veya metinde giderilemeyen ihtilafları ele alması

Senet ve metinde çözülemeyen ihtilafları ihtiva eden hadislere *Muzdarib* hadis denilmektedir.⁶⁴ Hadislerde ızdırab farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. ızdırab, isnatlardan birinin ziyade râvî barındırması, sika mi yoksa zayıf mı olduğu tam olarak tespit edilemeyen bir râvinin adında veya künyesinde birliğin olmaması vb. şekillerde kendini göstermektedir.⁶⁵ Askerî, bu mevzuyu ومما يشكل و ومما يشرح و ومما وقع فيه الخلاف و مما يخالف فيه قليل في حديث الخوارج gibi açıklamalarla ele almakta ve ilgili misalleri sıralamaktadır.⁶⁶

Askerî, Süfyan b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) مَحْرَشُ الكعبي ismi hakkında ihtilafın giderilemediğini كان مَحْرَشُ ifadesiyle açıklamakta ve bu ismin مَحْرَشُ mi مَحْرَشُ mi olduğu yönünde tevakkuf edilen bir halin varlığından söz etmektedir.⁶⁷

Hadislerde geçen kelimeler üzerinde gerçekleşen ihtilafın bir sebebi Arapçada birçok kullanımın var olmasıdır. Dil otoritelerinin kendi aralarında ihtilafı da buna dayandırılmaktadır. Askerî, vermiş olduğu bir misalde مَأْدِبَتُهُ *"Şüphesiz bu Kur'ân Allah'ın sofrasıdır. Öyleyse o (ziyafet) sofrasından (gücünüz yettiğince) öğrenin"*⁶⁸ hadisinde altı çizili kelime üzerinde ihtilafın meydana geldiğini ifade etmektedir. Ebû Ubeyd, iki türlü kıraatin doğru olduğunu, مَأْدِبَةٌ okunması durumunda Kur'ân'ın edebî tarzı, مَأْدِبَةٌ okunursa Allah'ın insanlar için fayda barındıran nimeti manalarını

⁶² Ebûbekr Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 8/399.

⁶³ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 201.

⁶⁴ Ahmet Yücel, *Muztarib* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2020), 31/422.

⁶⁵ Ebû 'Amr Takıyyüddîn 'Osmân b. 'Abdurrahmân İbnü's-Şalâh, *Ulûmü'l-ḥadîṣ = Muḥaddimetü ibni's-salâh*, thk. Nûreddîn 'İtr (Dımaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1406/1986), 94.

⁶⁶ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 215, 218.

⁶⁷ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 76.

⁶⁸ Ebûbekr Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, 8/3/368.; Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahmân ed-Dârimî, *Musnedü dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Daru'l-Muğnî, 1416), 4/2089.

ifade etiğini söylemektedir. Ebû Bekir b. Düreyd (ö. 321/993), sadece مَدْبُوءَة okunuşunu doğru bulmakta İbnu'l-'Arabî, her iki kullanımın da kullanımda olduğunu söylemektedir.⁶⁹

Bu noktada tashîfin nasıl bir olgu olduğunu somut olarak göstermek açısından şu soru sorulabilir. Rivayetlerin geneline bakıldığında Askerî tarafından tashîf iddiasıyla ele alınan hadisler, Askerî'ye göre mi tashîf yoksa başka bir isim bu hadisin lafzının doğru okunuşunu zikretmiş midir? Belirtmek gerekir ki tashîf misalleri Askerî tarafından ele alınırken beraberinde ilmî diyalogların, tartışmaların mevcudiyeti, tashîf mevzusunun kısmen de olsa sübjektif bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili şu örneğin verilmesi yerinde olacaktır. Hz. Peygamber'in (sav) şöyle dediği aktarılmaktadır: *كان النبي صلى الله عليه وسلم يتخولنا بالموعظة* “Hz. Peygamber (sav) durumumuzu dikkate alarak nasihatte bulunurdu.”⁷⁰ Tashîf iddiasının olduğu kelime يتخولنا lafzıdır. Askerî, doğru kıraatin يتخولنا olduğunu iddia etmektedir. Buhârî, Müslim (ö.261/875) ve Tirmizî'nin (ö.279/892) kitaplarında يتخولنا lafzı bulunmaktadır.⁷¹ Askerî, mezkur lafız üzerinde A'meş (ö. 148/765) ile Ebû Amr. b. A'lâ (ö. 154/771) arasında geçen bir tartışmayı nakletmektedir. A'meş, lafzın sahih kıraatinin يتعاهدا “, periyodik olarak” anlamına gelen يتخولنا olduğunu düşünmektedir. Ebû Amr, يستصلحنا “bizim durumumuzu dikkate alarak” anlamına gelen يتخولنا kelimesini tercih etmiştir. A'meş'in *Sana bunu demeyi gerektiren nedir?* şeklindeki sualine karşılık Ebû Amr, *dilersen öğretirim, fakat Allah, sana bundan daha büyük bir şey öğretmemiştir* diye cevap vermiştir. Daha sonra bu tartışmaya Asma'î'de (ö. 216/831) dahil olacak ve *Ebû Amr, A'meş'e zulmetmiştir. Zira her iki lafzın da kullanımı doğrudur* değerlendirmesinde bulunacaktır.⁷² Örnekte de görüldüğü üzere tashîf hükmünün verilir verilmesi içtihadî bir durumdur.

Son olarak ifade etmek gerekir ki müellif, yer verdiği tüm örnekleri eleştirel bir ifade tarzı ile ele almaktadır. Bu yaklaşımın ilk muhatapları, eserin adından da anlaşılacağı üzere hadisçiler olmuştur. Bu işlemin herhangi bir mezhepsel saik veya kastî bir adım olduğu düşünülmemelidir. Zira doğru olan ile hatalı olanı birbirinden ayırma faaliyeti olan tenkit, hadis ilmi için son derece önemli bir faaliyettir. Zira bu tutum tamamen nebevî mirası korumak için atılmış bir adımdır.

Muhaddislere yönelik eleştiri ifadeleri genel olarak إختلط , صحفه بعض المحدثين , وأحسبه من غلط المحدثين vb. ifade tarzlarıyla ele alınmaktadır.⁷³ Örneğin Buhârî'nin isnatlarına yapılan

⁶⁹ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 241, 242.

⁷⁰ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-buḥârî*, thk. Muştafa Dîb el-Buḡâ (Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), “Kitâbu'l-ilm”, 11 (No. 68).

⁷¹ Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Ḳuşeyrî en-Nisâbûrî Muslim, *Şaḥîḥu muslim*, thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâşır (Cidde; Beyrut: Dâru'l-Minhâc; Dâru Tavḳî'n-Necât, 1433), “Kitâbu sıfati'l-munafikîn”, 19 (No. 2821).; Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Sunenu tirmizî*, thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir, Fu'âd 'Abdulbâkî (Mısır: Şirketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975), “Ebvâbu'l-edeb”, 76 (No. 2855).

⁷² Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 153-154.

⁷³ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 58, 235, 330.

tenkitlere ricâl ve muttasıl yönü olmak üzere iki açıdan ele alınması gerektiği ifade edilmektedir.⁷⁴ Askerî, İbn Ebî Hâtim'den aktardığı bir haberde Buhârî'nin bir râvînin adını *et-Tabakât ve't-târih* adlı kitabında رباح بن الربيع olması gerekirken رباح şeklinde zabt ettiğini ve bunun yanlış olduğunu zikretmektedir.⁷⁵ Konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Muhaddislerin ilmî çabalarının temel hedefi, sahih ile zayıf olanı ayırarak hadisin makbulünü ve merdudunu ortaya koymak ve bu malzemenin sağlıklı bir şekilde korunmasını sağlamaktır. Ancak tüm bu titiz çalışmalara rağmen, çeşitli sebeplerle hata yapılması zaman zaman kaçınılmaz olmuştur. Bu gerçeği ifade eden en meşhur sözlerden biri, Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) nispet edilen şu ifadedir: مَنْ يَسْلُمُ مِنَ التَّصْحِيفِ؟ “Tashîften kim kurtulmuştur ki?” Bu söz, tashîf gibi hataların büyük âlimler nezdinde bile vuku bulabileceğini ve ilim yolculuğunun beşerî zaafardan tamamen arındırılmayacağını veciz bir şekilde ortaya koymaktadır.

3. Askerî'nin Dilci Kimliğiyle Tashîfi Ele Alış Biçimi

Dil, asırlardan beri üzerinde düşünülen ve anlamaya çalışılan bir olgudur. Bir dilin kullanım alanının doğru bir zeminde belirlenmesi kurumsal bir kimliğe sahip disiplinlerin varlığıyla mümkündür. Bu sayede dil kurallarının sistematığıne ehil olmayan kimselerin birçok yanlış düzeltilir ve doğru kullanımı tedavüle girmiş olur. Aksi takdirde dilin kullanım alanını bilmeyen ve sonradan Müslüman olan milletler farkında olmadan dil hatalarını meydana getirir ve *lahn* olgusunu ortaya çıkarır. Aynı şekilde hadislerin dilini de iyice kavramak için öncelikle kullanılan üslubun ayrıntılarına varıncaya kadar öğrenmek ve bir selika kazanmak gerekmektedir. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in أَرشَدُوا أَخَاكُمْ، فَإِنَّهُ قَدْ ضَلَّ “Kardeşiniz şaşırды ona yol gösterin”⁷⁶ sözünün bir gereği olarak muhaddisler, Arap dilcilerinin ifade ettikleri kaideleri hadisler için de uygulamaya gayret sarf etmiş ve kelimelerin doğru okunması için çaba sarf etmişlerdir.

Askerî, hadis usul tarihi açısından önemli bir mevki bulunmakla beraber o, zamanını daha çok Arap diline vermiştir. Bu alana hâkimiyetinin yanında kitaplarını akıcı bir üslûpla telif etmiştir. Câhız (ö. 255/869), Müberred (ö. 286/900), Asmâî'de de görüldüğü gibi o, Arap edebiyatını, şiirini, geçmiş toplulukların nüktelerini, birçok fıkra, hikâye, atasözleri ve deyimlerini bir araya getirmiş ve bu

⁷⁴ Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yönelik Bazı Tenkitler* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 63.

⁷⁵ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 116-117.

⁷⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/10.

kültüre katkı sağlamıştır.⁷⁷ Ayrıca onun istifade ettiği önemli dilcilerin Halil b. Ahmed,⁷⁸ Halef el-Ahmer (ö. 180/796),⁷⁹ Asmaî⁸⁰ ve Ebû Ubeyd⁸¹ olduğu söylenebilir.

Askerî, Arap dilindeki müktesebatı sayesinde yaşadığı dönemin önemli bir ismi haline gelmiştir. Bu durum hem yazdığı eserlerinden hem de *Şerhu mâ yeka'u fihi't-tashîf ve't-tahrîf* adlı kitabının ilk cümlelerinde kitabı yazma nedeni sayılabilecek “Belâğat ile uğraşanların ihtiyacını karşılama kaygısıyla” cümlesinden anlamak mümkündür.⁸² Zira böyle bir talep ancak kendisinin yetkinliğine inanılan birine yapılabilir. Bununla birlikte eserinde tashîf olgusunu ele alırken tashîf edebiyatına hâkimiyeti ve şiirden istiştatta bulunması bu konudaki yeterliliğini göstermektedir. Bu sebeptir ki kaynaklarda muhaddis ve dilci (لغوي) olarak tanıtılmıştır.⁸³

3.1. Dil bilgisi kaidelerine aykırı olması sebebiyle vukû bulan tashîf

Askerî'nin dilci kimliğinden hareketle tashîfin hadislerde yayılmasına mani olmak için ne tür önlemler aldığını belirtmek önem arz etmektedir. Bir lafzın farklı anlamlarını vermesi, garip kelimeleri açıklarken anlamı kapalı olan noktaları izah etmesi, irabta meydana gelen yanlış düzeltmesi ve sarf ilminin kaidelerini dikkate alması onun hem bu konudaki müktesebatını göstermekte hem de kitabını müracaat edebilecek bir kaynak hâline getirmektedir. Şöyle bir misal verilebilir:

ومما يشكل إعرابه قولهم : نهى النبي صلى الله عليه وسلم عن بيع الثمرة حتى تَرَهُ روى بعضهم حتى تَرَهُ

“Hz. Peygamber, olgunlaşincaya kadar hurmanın satılmasını yasakladı.”⁸⁴

Askerî'ye göre bu hadiste تَرَهُ veya تَرَهُ olarak iki şekilde aktarılması halinde tashîf vukû bulur. Ona göre hurma ağacının meyveleri için bu kelimenin tercih edilmesi yerinde olmaz. Zira يَرَهُ-رَهَا kelimesinden türeyen تَرَهُ lafzı meyvesi görünmek veya ortaya çıkmak manasını ihtiva etmektedir. Öte taraftan O, رَهَا-رَهَا lafzının büyüme anlamına geldiğini dile getirmekte ve ağaç, bitki ve erkek için (رَهَا الرجل يَرَهُ إذا تكبر) kullanılması daha uygun olduğunu ifade etmektedir. Askerî, رَهَا-رَهَا ifâl bâbindan gelen يَرَهُ fiilinin doğru kelime olduğunu ve kullanımda olanın bu olduğunu söylemektedir.⁸⁵ Görüldüğü üzere birbirine benzeyen öğeler ne kadar iyi tahlil edilirse hadisler o kadar iyi anlaşılacaktır.

⁷⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 298.

⁷⁸ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 24, 291, 338.

⁷⁹ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 16, 19, 22, 133, 242, 289.

⁸⁰ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 28, 56, 151, 281, 289, 305, 319, 387.

⁸¹ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 44, 77, 162, 171, 177.

⁸² Askerî, *Şerhu mâ yeka'u fihi't-tashîf ve't-tahrîf*, 19.

⁸³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 16/415.

⁸⁴ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî ibn Mâce, *Sunenu ibn mâce*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdûlbâkî (b.y.: Dâru 'l-İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ts.), “en-Nehy an bey'i's-simâr” (No. 2217).

⁸⁵ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 237.

İ'rabın yanlış olması ile dil kitaplarındaki vucûhât farklılıkları birbirine karıştırılmaması gereken bir husustur. Bu durum hadisin farklı yorumlanmasını netice verebilecektir. Hadis lafızlarının anlamında nahvî mananın teğayyürü ve i'rab değişimine bakılması, özellikle fıkıh âlimleri ve hadis şârihlerine yeni alanlar açacaktır. Buradan hareketle hadislerdeki kelimelerin anlam alanını belirlemek için birçok unsura ihtiyaç vardır. Arap dilinin zenginliğinden kaynaklı ortaya çıkan okuma biçimi karşısında dilcilerin çabası değişiklik arz etmiştir. Kimi dilciler rivayetin anlam açısından doğruluğu oluştuktan sonra, bu anlamı kabul etmiş ve onunla amel etmişlerdir. Kimi dilciler ise kelimelerde vuku bulan değişikliğin mihenginin, Arap grameri değil de hangi kalıpların nerede kullanılacağını belirleyen Hz. Peygamber (sav) olduğunu dile getirmişlerdir.⁸⁶ Bir misalde biri hakkında kullanılan *أبي الضميمة* ifadesinin *أبي الضميمة* yani “haksızlığı reddeden” şeklinde tashih edilmesi gerektiği zikredilmektedir. Askerî'nin izah yöntemi söz konusu lafzın ismi fail sîgasının değiştiği şeklindedir. İlk bakışta künye olarak düşünülebilen bu terkip aslında fail kalıbında olup mastar *الإباء* kelimesidir. Sarf açısından ise *أبي يَأبَى فهُوَ أَب* yani üçüncü bâbtan olduğu bilinmektedir. Lafzın doğru okunuşunu şu örnekle temellendirmektedir: Hz. Peygamber'den (sav) rivayette bulunan Abdullah b. Abdulmelik için *أبي اللحم الغفاري* ifadesi darb-ı mesel haline gelip kullanılmıştır. İlk bakışta künye gibi anlaşılsa da aslında *Allah (c.c.) adına kesilmeyen etten yemeyi reddeden* anlamına gelmektedir.⁸⁷ Dolayısıyla bilerek veya bilmeyerek gramatik düzeyde bu hataya düşüldüğü müşahade edilmiş ve önlem olarak Askerî, yine gramere müracaat etmiştir.

Askerî'nin kelimelere yüklenen manaları birçok isme atıfta bulunarak yorumlaması da onun tashîf olgusunu ele alma biçiminin farklı bir özelliğidir. O, aktarmış olduğu bir misalde *إِذَا ضَمُّوا فَوَاشِيَكُمْ إِذَا غَابَتِ الشَّمْسُ حَتَّى تَذْهَبَ فَحِمَةُ الْعِشَاءِ* rivayetini aktarmıştır. *فحمة* kelimesine İbnu'l-'Arabî'nin (ö. 231/845) *ağşamın başlangıcından yatsıya kadar*, Fezârî'nin (ö. 188/804) *yatsıdan gece yarısına kadar olan zaman* anlamı verdiklerini naklettikten sonra Ganevî'nin (ö. m. 610 [?]) *فحمة* “yaz mevsiminde gecenin ilk zamanlarıdır. Kış gecesi için *fahme* tedavülde yok. Zira hava sıcak değil ki yolcuları yolundan alıkoysun. Onların *افحام* / *ifhâm* kullanımı, devaleri çökertip dinlenmeleri, yatsının ilk anında sıcaklık dindiği içindir. Sonra gecenin serinliği başlayınca tekrardan yola devam ederler” şeklinde açıklamasını nakleder.⁸⁸

İrabta yanlışın meydana geldiği lafızlar (ومما يقع الخطأ في إعرابه) diye başladığı bir hadis metninde geçen kelime *جَزَى* olarak okunursa *تَجَزَى* şeklinde *tâ* harfinin fethasıyla, *أَجْزَا* şeklinde mehmûzlu okunursa *تُجَزَى* *tâ* harfinin dammesiyle okunması gerektiğini ifade etmiştir. Bu sebeple her fiil yapısının kendi bünyesinde farklı anlamlara geldiği, bu durumda irabı bilmemenin tashîfe düşme neticesini doğurduğu görülmektedir. Buradan hareketle tashîfin salt harekeyi hatalı okumakla değil irabı bilmemekle de oluşabileceği rahatlıkla görülmektedir. Telaffuzun tatbiki şeklinde de ifade

⁸⁶ Süleyman Doğanay, *Hadis Rivayetinde Râvî Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler* (Ankara: İsam Yayınları, 2020), 76.

⁸⁷ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 23.

⁸⁸ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 195,196.

edilebilecek “zabt” faaliyetinin i’rab ile de ilişkisi bulunmaktadır. İ’rab olgusunu harekeyle bütünleştirenler olduğu gibi takdîri bir durumu ifade ettiği de zikredilmektedir.⁸⁹ Görüldüğü kadarıyla Askerî’de i’rabın sınırı, kelimelerin evvelinde, ortalarında ve sonunda meydana gelen tüm değişimlerdir. Zira vermiş olduğu bir misalde ومما يشك اعرابه *irabı zor olanlardan* ifadesiyle lafzın harfi veya harekesinin değişmiş olmasını bile i’rab kelimesiyle izah etmiştir.⁹⁰

Tashîfin Arap dil yapısı, dilcilerin iddialarını temellendirmek ve muhatabına galip gelmek gibi nedenlerle meydana geldiğini ifade etmesi Askerî’nin bu meseleye bakışını gösteren önemli bir detaydır. Bu meselede dil ekollerinin birbirlerini tashîf yapmakla itham ettikleri de görülmüştür. Basralılar ile Kûfeliler arasında bu tartışma kaynaklarımızda mevcuttur. Askerî’nin de bu konuyla ilgili başka bir eserinde ما روي من أوهم علماء البصريين başlığını açması, tashîf meselesinin yaşanan bazı olumsuz durumların sonucunda ortaya çıktığına örnek teşkil etmektedir.⁹¹

3.2. Harekelenmeye ihtiyaç duyulan lafızları açıklaması

Askerî’nin harekelenmeye ihtiyaç duyulan lafızları açıklaması dilci hüviyetinin vermiş olduğu bir refleks olarak nitelendirilebilir. Arap dilinin fonetik yapısı gereği lafızların sahih olarak okunması/harekelenmesi anlamın doğru verilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Aksi hâlde cümledeki unsurların yeri değişecek ve dinî metinlerin hatalı yorumlanması gibi neticeleri beraberinde getirecektir. Dolayısıyla harekeleme, bir manada tashîfin vuku bulmasını engelleyen bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir. Askerî’de böyle bir kaygının sonucu olarak ومما يحتاج الى ضبط وتقييد *Harekelenmeye ihtiyaç duyulan* ifadesini kullanmaktadır.

Örneğin tashîfe uğrayan bazı lafızların yer yer harekeyle ilgili بعد الزاي ياءان تحت كل واحدة منهما نقطتان *zâ harfinden sonra her birinin altında iki nokta olan iki yâ* gibi açıklamaları bulunmaktadır. Yine bir başka örnekte وتكسر *kesrelenir* şeklinde izahı bulunmaktadır.⁹² Bu durum harekenin harflere ihtiyaç duyduğunu ve Arap dilinde ne kadar işlevsel olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Askerî, ومما يشك و يحتاج الى ضبط *kapalılığın olduğu ve harekelenmeye ihtiyaç duyulanlardan* diyerek aktardığı başka bir misalde Hz. Peygamber’in (sav) bir hadisinde geçen kelimenin hatalı okunduğunu söylemektedir. Hadis metni şöyledir: *“Yüce Allah, cahiliyenin kibirini ve babalarıyla övünme geleneğini sizden giderdi.”*⁹³ عَيَّْة lafzında noktasız ayn, bâ harfinin şeddesi ve yâ harfinin altında iki nokta olduğunu zikredip böyle bir kıraatin yaygın olduğunu, kimilerinin de عُمَّة şeklinde rivayet ettiğini değerlendirmektedir. Halil b. Ahmed bu lafzı *kibir* ve *büyüklenme* olarak yorumlamaktadır. Kuteybî, bu kelimedeki iki kullanımın da doğru olup, ayn harfinin kesresiyle عَيَّْة

⁸⁹ Mehmet Sıdk Özalp, “Arap Dilinde İ’râb Olgusu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/28 (2019), 236.

⁹⁰ Askerî, *Tashîfâtul-muhaddisîn*, 236.

⁹¹ Askerî, *Şerhu mâ yeka’u fihi’t-tashîf ve’t-tahrîf*, 57.

⁹² Askerî, *Tashîfâtul-muhaddisîn*, 71.

⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 8/404 (No. 8721).

الجاهلية şeklinde okumuştur. Askerî'nin iddiasına göre ayn harfinin dammeli okunuşu genel kullanıma daha münasiptir.⁹⁴

Bir lafzın kıraati dikkate alınarak sözlüklerde farklı anlamlara temas edilmesi kelimenin kökenine bakıldığını gösterir. Askerî, böyle bir açıklama yöntemini benimseyerek kelimenin sahih kıraatini izah etmiştir. O, “ بعثت في نشر الساعة Ben kıyametin esintisinde (başlangıcında) gönderildim ”⁹⁵ hadisinde geçen نشر lafzının نسم olarak okunması gerektiğini iddia etmektedir. نسم kelimesi başlangıç, rüzgarın ilk esintisi anlamı taşımaktadır. O, hatalı olarak aktarılan نشر kelimesinin üç vecihte nasıl farklı anlamlara geldiğini göstermektedir. Kelimenin fethalı kıraati halinde (yılanırken) suyun sıçraması, vücuttan ayrılması ve yayılması anlamına geldiğini, nitekim “ اللهم اضمم نشري أي ما انتشر من أمري Allah'ım, (işimdeki) dağınıklığı toparla ” cümlesinde de bu anlamda kullanıldığını ifade etmektedir. نُشْرُ olarak dammeli okunması halinde mezinin dışı akması anlamına geldiği ve son olarak نُشْرُ olarak okunması halinde develerde yayılan hastalık manasına geldiğini belirterek lafzın farklı kullanımlarını sunmuştur.⁹⁶ Askerî, tercih ettiği kelimeyi ifade etmekle beraber bu örnekte tercih sebebine dair detaylı bilgi vermemektedir.

3.3. Dil âlimlerinin görüşlerini tercih etmesi ve şiiirden delil getirmesi

Askerî zaman zaman hadisçilerle dil âlimlerinin görüşlerini birlikte zikrederken lügat âlimlerinin görüşlerini tercih etmiştir. Örneğin, babasından aktardığı bir rivayette, İsâ b. Ömer'in فحمة değil فحمة dediğini aktarır. Rivayetin devamında “ فحمة kelimesinin sahih olma ihtimali daha yüksektir. Zira İsâ b. Ömer nahiv ve luğat alanında yetkin birisidir ” diyerek dilci olan âlimin görüşünü tercih etmiştir.⁹⁷ Bazı misallerde ise hadisçilerin tercih ettiği kullanımın dilcilere göre daha doğru olduğunu ifade ederek onların görüşlerini desteklemiştir.⁹⁸ Zikredilen bu misalde ve başka misallerde dil ekollerinin önemli simalarından olmaları, Askerî'yi, onlara karşı değerlendirme yapmaktan geri bırakmamış ve kendine özgü bir duruş ortaya koymuştur.

Askerî, tashîf meselesini ele alırken temel amacının okunuşu sahih olan ile sahih olmayanı birbirinden ayırmak olduğu ifade edilebilir. Ancak Askerî, kitabında hadis metnlerindeki lafızların iki ayrı veçhinin de doğru olduğunu ifade ederek tashîf meselesine ayrı bir yöntem kazandırmıştır. Bu misallerin geçtiği yerleri ise “İki okuyuş da doğrudur, iki vecih üzere rivayet edilmiştir” şeklinde bir üslupla açıklamaktadır. Hadislerin farklı tariklerini de zikrederek iki okunuşun da doğru olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹

⁹⁴ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 291.

⁹⁵ Süyûtî, Câmiu'l-ehâdis, 11/129.

⁹⁶ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 130,131.

⁹⁷ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 197.

⁹⁸ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 216, 262.

⁹⁹ Askerî, Tashîfâtü'l-muhaddisîn, 205, 239, 354, 387.

Son olarak hadislerin harekelenmesi veya garip lafızların açıklanması meselesinde bazı âlimler ortaya çıkan problemleri Arap şiirine arz ederek çözüm aramışlardır. Kur'an ve hadisten sonra dilsel veri niteliğine haiz olan şiirden istidlalde bulunulması, âlimlerin ittifakla kabul ettiği önemli bir meseledir.¹⁰⁰ Askerî'nin de beyit ve şiirleri delil olarak kullanmaya özen gösterdiği görülmektedir.

Şiirlerden delil getirirken fasih olmasına ve şiirin delil getirilen konuyla ilişkisinin bulunması gibi noktalara önem verdiği görülmektedir.¹⁰¹ Misal olarak *أن النبي صلى الله عليه وسلم مر ببئر ذمة* Hz. Peygamber (sav) suyu az olan bir kuyunun yanından geçti Zikri geçen hadiste ذمة kelimesi, رومة tatlı su kuyusu şeklinde okunarak tashîf yapıldığı zikredilmiştir. Askerî, şu noktada aşağıdaki şiirden istiştahatta bulunmaktadır;

وقد ضمرت حتى كأن عيونها ذمام الركايا أنكرتها المواتح

“Kuyulardaki su öyle azalmıştır ki bakraçlar o kuyuların suyunu tüketmiştir”¹⁰²

Sonuç

Muhaddisler, hadislerin orijinal lafız ve manasına uygun şekilde tahammül edilmesi, aktarılması ve yorumlanması için titizlikle büyük çabalar sarf etmiş, bu çerçevede manayı doğrudan etkileyebilecek bir unsur olan tashîf olgusuyla yakından ilgilenmişlerdir. Bununla birlikte, hadis ilminde meleke kazanmak ve özellikle lafız temelli hataları fark edebilmek, hadise ve Arap diline uzun süreli bir mesai harcamayı gerekli kılmaktadır. Bu yönüyle tashîf meselesi, sadece yüzeysel bilgiyle değil, derin bir ilmî donanım ile anlaşılabilir bir alandır.

Tashîf olgusu üzerine yoğunlaşan ve bu konuda müstakil bir eser kaleme alan âlimlerden biri de Ebû Ahmed el-Askerî'dir. Müellif, Tashîfâtü'l-muhaddisîn adlı eserinde bu meseleyi etraflıca ele almış; böylece günümüzde tashîf olgusu üzerine çalışan araştırmacıların göz ardı edemeyecekleri bir kaynak ortaya koymuştur. Tashîf meselesi ele alındığında karşılaşılabilecek hemen hemen bütün tashîf örneklerinin Askerî tarafından kendi kitabında işlendiği görülmektedir. Rivayetlerde tashîf olgusuna hem metin hem de isnat merkezli yaklaşmış, musahhaf kelimeleri tespit ederek bunları tartışmış ve filolojik müktesebatını ortaya koyarak bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.

Askerî'nin tashîf olgusunu ele alırken benimsediği yöntemin, hadis literatürünün şekillendiği erken dönemlere ait farklı değerlendirmeleri yansıtan hadis ve dil âlimlerinin görüşlerine atıfta bulunmaya dayandığı söylenebilir. Bu durum Askerî'nin tashîf olgusunu bütüncül bir şekilde ele almasını ve bu konuda müstakil bir eser yazmasını netice vermiştir. Onun bu çalışması, rivayetlerin isnatlarında bulunan bazı ravîlerin isim, lakap ve nisbelerinin doğru tespit edilmesine de katkı

¹⁰⁰ Muhammet Vehbi Dereli, “Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020), 76.

¹⁰¹ Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 161.

¹⁰² Askerî, *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*, 276.

sağlamıştır. İlk dönem hadisçi ve dilcileri gibi o da yer yer “vehm”, “ğalat” ve “hatâ” kelimelerini, tashîfin muradifi olarak kullanıp tashîf kelimesinin kavramsal sınırını geniş tutabilmiştir.

Tashîfe konu olan rivayetler ele alındığında bunların bir kısmının esas itibariyle farklı okuma tarzları ve lafızların farklı vecihleri olduğu görülmektedir. Askerî'ye göre lafız düzeyinde orijinalinden farklı olan ancak manayı bozmayan her tashîfin hata kabul edilmemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Zira onun nezdinde kelimedeki harekenin tağayyürü, onun mutlak olarak anlamının değiştiği veya bu kelimedeki hatanın meydana geldiği anlamına gelmemektedir.

Müellif, tashîf olarak zikrettiği örnekte râvînin adında veya kelimenin i'rabında bir müşkil durum varsa bunun okunuşunu da zikretmektedir. Başka bir ifadeyle lafzın son harekesinin fetha, kesra veya dammeli kıraatine temas etmiştir. Hadislerin, Kur'an lafızlarının ve râvî isimlerinin doğru biçimde nakledilmesine katkı sağlamak amacıyla Askerî, dilcilerin görüşlerinden örnekler vererek tashîf edilen kelimeleri açıklamaktadır. Ayrıca, zaman zaman kendi kanaatlerini de gramatik analizler yoluyla ortaya koymaktadır. Bununla beraber konuya açıklık getirmek için hadislerde vukû bulan tashîfleri, şiiirlerden de örnekler getirerek açıklamıştır.

Askerî, zikri geçen kitabında kullanım hatalarından dolayı vukû bulmuş tashîf ve tahrîf olgusunu kelimelerin içyapısı, harekeleme, harf ve kelime kalıplarının nasıl telaffuz edilmesi gerektiği gibi metodik noktalar çerçevesinde incelemiştir.

Görüldüğü üzere, temel metinlerin sahih bir şekilde anlaşılması ve aktarılmasında rivayet malzemesini titizlikle tetkik etmeyi görev addeden hadis ve dil âlimleri, bu doğrultuda eserler telif ederek sahih bir din anlayışının korunması ve sürekliliği adına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ebû Ahmed el-Askerî'nin tashîf konusuna dair kaleme aldığı *Tashîfâtü'l-muhaddisîn* adlı eseri, hadis mirasının doğru aktarımı sürecinde karşılaşılan zorlukların dikkate değer bir boyutunu ortaya koymakta ve bu alana yönelik ilmî çabanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Askerî'nin söz konusu eseri, rivayetlerdeki lafız temelli bozulmaları ele alması bakımından literatürde önemli bir boşluğu doldurmuş ve bu alanda çalışan araştırmacılar için temel başvuru kaynaklarından biri hâline gelmiştir.

Extended Abstract

The phenomenon of *taṣḥīf*, referring to textual distortion or alteration—particularly in the form of misreading or miswriting similar-looking letters or words—has occupied a significant place in Islamic scholarly tradition since the early centuries. Within the discipline of *‘ilm al-ḥadīth*, it is recognized as one of the key forms of unintended interference by transmitters (*rāwīs*), often occurring during oral or written transmission of *ḥadīths*. The Arabic script, especially before the standardization of diacritical marks and vowelization, made such confusion likely, as many letters share similar visual structures.

This linguistic characteristic contributed to the dynamic and persistent nature of *taṣḥīf* as a subject of concern. The significance of accurately preserving the *lafẓ* (wording) of prophetic traditions made *taṣḥīf* an especially important issue in hadith sciences. Early *muḥaddithūn* emphasized the necessity of precise transmission not only in terms of *isnād* (chain of narrators) but also in terms of the *ṣiḡha* (verbal form and wording) of the *ḥadīth* itself. As such, awareness of linguistic forms, semantics, and phonetic proximity between terms became essential in preventing and identifying cases of *taṣḥīf*. Abū Aḥmad al-Ḥasan b. ‘Abd Allāh b. Sa‘īd al-‘Askarī (d. 382/992), a prominent 4th-century hijrī scholar, played a pivotal role in shaping the discourse on this issue through his seminal work *Taṣḥīfāt al-Muḥaddithīn* (Misreadings of the Hadith Scholars). Al-‘Askarī, known for his mastery in both Arabic linguistics and hadith criticism, approached *taṣḥīf* not merely as a transmission error but as a philological and epistemological problem.

His training in grammar, rhetoric, and literature allowed him to dissect the linguistic mechanisms behind *taṣḥīf* with remarkable depth. In *Taṣḥīfāt al-Muḥaddithīn*, al-‘Askarī compiles and analyzes numerous examples of textual distortions found in transmitted *ḥadīths* and other religious texts. These examples are presented not only as historical curiosities but as instructive cases that illustrate the need for linguistic precision and critical engagement with the text.

Through them, he demonstrates how similar-looking or similarly pronounced words can cause significant shifts in meaning if incorrectly transmitted. For instance, one letter mistaken for another could lead to a theological or legal misinterpretation, thus highlighting the practical consequences of such seemingly minor errors. Al-‘Askarī's approach is methodologically significant. He does not limit his analysis to hadith traditions alone; rather, he incorporates insights from Arabic philology and literary criticism to trace the origins and effects of *taṣḥīf*. In doing so, he bridges the gap between *‘ilm al-ḥadīth* and Arabic linguistics.

This interdisciplinary perspective enriches his analysis and makes the work relevant not only to hadith scholars but also to grammarians and textual critics. One of the key contributions of

al-‘Askarî’s work lies in the identification of the underlying causes of taṣḥîf. These include: -the visual similarity between Arabic letters (e.g., bāʾ, nūn, yāʾ, etc.), -the lack of vowel markers and dots in early manuscripts, phonetic resemblances in orally transmitted material, and the insufficient linguistic competence of some transmitters and scribes.

By categorizing these causes, al-‘Askarî not only offers a diagnosis of the problem but also suggests the types of scholarly vigilance necessary to avoid such errors. The treatise also reflects broader scholarly trends in the fourth century hijrî, a period marked by increased attention to textual accuracy, standardization, and cross-disciplinary scholarship. Al-‘Askarî’s dual identity as both muḥaddith and lughawî (linguist) enabled him to recognize the full scope of the impact taṣḥîf could have on the interpretation of religious texts. His awareness of linguistic nuance, and his sensitivity to both morphology and context, are evident throughout his analysis. In conclusion, Taṣḥîfât al-Muḥaddithîn serves not only as an early example of hadith textual criticism but also as a valuable philological resource.

The work stands at the intersection of two scholarly worlds—hadith and Arabic linguistics—and exemplifies how mastery in both was necessary to safeguard the integrity of Islamic knowledge. Al-‘Askarî’s effort to systematize and document instances of taṣḥîf provides modern scholars with a framework to understand how textual errors arise and how they can be corrected or interpreted. His work remains a foundational reference in any investigation into the phenomenon of taṣḥîf, particularly in relation to hadith transmission, and contributes to the broader understanding of the mechanisms of textual preservation in Islamic intellectual history.

ملخص موسع

يُعدّ التصحيف من الظواهر اللغوية والمصطلحية التي شغلت حيزاً كبيراً من اهتمام علماء الحديث واللغة في القرون الإسلامية الأولى، إذ يمثل وجهاً من أوجه التصرفات التي قد تطرأ على النصوص الحديثية عند النقل الشفهي أو التدويني. والمقصود بالتصحيف هو التغيير الذي يحصل في الكلمة بسبب التباس في شكل الحرف أو نقطه، مما يؤدي إلى تغيير اللفظ وبالتالي المعنى. وقد أدرك العلماء الأوائل خطورة هذا النوع من التحريف، لما له من أثر في تغيير معاني النصوص الدينية، لاسيما الأحاديث النبوية الشريفة، فقاموا بتوثيق هذه الظاهرة والكتابة عنها، ووضعوا ضوابط لغوية ونقدية لمعالجتها، فكانت الكتابات الأولى حول التصحيف مزيجاً بين علم الحديث وعلوم اللغة. ومن بين أبرز هؤلاء العلماء الذين تناولوا هذا الموضوع أبو أحمد الحسن بن عبد الله بن سعيد العسكري (ت 382هـ/ 992م)، الذي أفرد مصنفاً خاصاً بعنوان تصحيفات المحدثين، وهو من أقدم الأعمال المؤلفة حول هذا الموضوع وأكثرها شهرة وأهمية.

يمثل كتاب تصحيفات المحدثين عملاً يجمع بين الحس اللغوي الدقيق والمنهج النقدي الحديثي، حيث يعكس قدرة مؤلفه على الجمع بين الدراية بعلوم اللغة العربية من نحو وبلاغة، وبين المعرفة العميقة بصناعة الحديث روايةً ودرايةً. فالعسكري لم يكن محدثاً فحسب، بل كان لغوياً بارزاً، وله مؤلفات لغوية وأدبية أخرى أيضاً، ما يجعل تحليله للتصحيف تحليلاً مركباً يجمع بين البعدين. ويهدف هذا المقال إلى دراسة ظاهرة التصحيف في ضوء كتاب العسكري، من حيث المنهج الذي سلكه، وتحليله لأسباب التصحيف وأنواعه، وتقديمه للأمثلة التي توضح هذا الخلل النصي، بالإضافة إلى الكشف عن إسهامه في تأسيس وعي نقدي مبكر حول سلامة الرواية الحديثية من الأخطاء الشكلية.

يبدأ العسكري كتابه بعرض مقدمة تبين أهمية معرفة التصحيف في مجال الحديث، ثم ينتقل إلى تحليل الأسباب التي تؤدي إلى وقوع التصحيف. ومن أبرز هذه الأسباب: تشابه الحروف العربية من حيث الرسم، وغياب التنقيط في مراحل مبكرة من تدوين النصوص، وتفاوت قدرات الرواة في السمع والضبط، بالإضافة إلى اختلاط بعض الألفاظ غير المألوفة لدى الرواة أو النساخ، مما يؤدي إلى تبديل كلمة بأخرى. كما يتطرق العسكري إلى ظاهرة اللحن، والتي ترتبط ارتباطاً وثيقاً بالتصحيف، حيث إن اللحن في الإعراب قد يؤدي إلى تصحيف في المعنى، خصوصاً إذا كان النص منقولاً بشكل سماعي دون تحرير كتابي دقيق.

ومن الجوانب اللافتة في عمل العسكري أنه لا يكتفي بتقديم أمثلة على التصحيح من الروايات الحديثية فحسب، بل يربط بين هذه الأخطاء ومصادرها اللغوية، فيحلل الكلمات المصحفة بناءً على جذورها ومعانيها الأصلية، ويوضح كيف أن الخروج عن الأصل يؤدي إلى تغيير في المعنى. ومن هنا يبدو تأثيره العميق بالدرس اللغوي العربي، حيث يجمع في عمله بين أدوات النحو والصرف والبلاغة وعلوم الحديث. إن القيمة المنهجية لكتاب تصحيقات المحدثين تكمن في كونه يمثل نموذجاً بأكراً لما يُعرف اليوم بالنقد النصي حيث يُظهر الحس النقدي العالي لدى العلماء المسلمين في ضبط النصوص، ووعيههم بخطورة التحريف العرضي أو المتعمد. كما يظهر من خلال الكتاب أن العسكري لا يعالج التصحيح بوصفه مسألة شكلية فقط، بل يربطه بقضية الموثوقية في الرواية الحديثية، ويعتبر أن سلامة اللفظ هي أحد أركان صحة الحديث، تماماً كما هو حال السند والرواة.

كما أن الكتاب يكشف عن جانب آخر من اهتمام العلماء الأوائل بالحفاظ على التراث الإسلامي من أي تغيير، ويعكس رؤية شاملة تتكامل فيها اللغة مع الدين، بحيث تصبح معرفة اللغة أداة لفهم الدين وصونه. ويُعدّ هذا من أبرز الإسهامات التي قدّمها علماء القرن الرابع الهجري في تطوير أدوات النقد اللغوي والحديثي. وفي ضوء هذا العمل المهم، يتبين لنا أن ظاهرة التصحيح لم تكن مجرد إشكال لغوي عابر، بل كانت قضية ذات أبعاد معرفية ومنهجية، استدعت التأليف والتحليل والمعالجة الدقيقة. وقد كان كتاب تصحيقات المحدثين للعسكري أحد أبرز المعالم في هذا الحقل، حيث عرض من خلاله لجوانب متعددة من الظاهرة، وربطها بسياقها اللغوي والحديثي، وقدّم من خلاله إسهاماً علمياً لا يزال يحتفظ بقيمته إلى اليوم.

من خلال عرض نماذج واقعية من التصحيقات التي ذكرها العسكري، يظهر للقارئ كيف يمكن لخطأ بسيط في الشكل أن يؤدي إلى تغيير كبير في المعنى، ويؤثر على فهم الرواية الحديثية أو على دلالتها الشرعية. ولهذا، فإن إعادة دراسة هذا العمل تمثل ضرورة منهجية في سبيل فهم أعمق لعلوم الحديث، وفي إطار مقارنة تاريخية لظاهرة التصحيح. وبناء عليه، فإن المقال الحالي يسلط الضوء على ظاهرة التصحيح في ضوء هذا المصنف البارز، من خلال رصد المنهج المتبع، وتحليل الأمثلة المذكورة، واستكشاف الأبعاد اللغوية والحديثية التي أثارها العسكري، وذلك في سبيل إبراز قيمة هذا العمل في التراث الإسلامي، وإسهامه في ضبط الرواية وصونها.

الكلمات المفتاحية: الحديث، اللغة، التصحيح، لغة العرب، العسكري.

Kaynaklar / References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995.
- Ahmet Tahir Dayhan. *Buhârî'ye Yönelik Bazı Tenkitler*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Ahmet Tahir Dayhan. *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Ahmet Yücel. *Muztarîb*. 31/422. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2020.
- Askerî. *Tashîfâtü'l-muhaddisîn*. thk. Mahmut Ahmed Mire. 2 Cilt. Kahire: el-Maṭba‘atu'l-‘Arabiyyetu'l-Hadîse, 1402/1981.
- Askerî, Ebû Ahmed el-Hasen b. ‘Abdullâh b. Sa‘îd b. İsmâîl. *Âḥbâru'l-muşahḥifîn*. thk. Şubḥî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Beyrut: y.y., 1406/1985.
- Bilge, Mustafa L. “Askerimükrem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/493-494. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Buhârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm. *Şaḥîḥu'l-buhârî*. thk. Muṣṭafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Buhârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buhârî el-. *et-Târîḥu'l-kebîr*. thk. Heyet. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Me‘ârifî'l-‘Osmâniyye, ts.
- Dereli, Muhammet Vehbi. “Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020).
- Ebû Ahmed el-Hasen b. ‘Abdullâh b. Sa‘îd b. İsmâîl Ebû Ahmed el-‘Askerî,. *Şerhu mâ yeka‘u fihi't-tashîf ve't-tahrîf*. Mısır, 1. Baskı., 1383.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş‘aṣ es-Sicistânî. *Sünenü ebî dâvûd*. 4 Cilt. Delhi: el-Maṭba‘atu'l-Enşâriyye, 1323.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş‘aṣ es-Sicistânî. *Sünenü ebî dâvûd*. thk. Şuayb e-Arnâvût. 7 Cilt. Dâru'r-risâleti'l-ilmîyye, 2009.
- Ebû Muhammed ‘Abdullah b. ‘Abdurrahmân ed-Dârimî. *Musnedu dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 4 Cilt. Dar'u'l-Muğnî, 1. Baskı., 1416.
- Ebûbekr Abdurrezzâk. *el-Muşannef*. thk. Komisyon. İstanbul: Dar'u't-tasîl, 2. Baskı., 1437.
- Ebû Bekr İbni Hallikân. *Vefeyâtü'l-a‘yân*, thk. İhsan Abbas Beyrut: Dâru's Sadr, 1993.
- Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî târîhi'l-mulûk ve'l-umem*. thk. Muhammed ‘Abdulkâdir ‘Atâ, Mustafâ ‘Abdulkâdir ‘Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmîyye, 1412/1992.
- Ebû Sa‘d ‘Abdulkarîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem‘ânî. *el-Ensâb*. thk. ‘Abdurrahman b. Yahyâ. Haydarabad: Dâiratü'l-Me‘ârifî'l-‘Osmâniyye, 1382/1962.
- ez-Ziriklî ed-Dimaşkî. *el-A‘lâm*. Beyrut: Daru'l-İlmi li'i-melayin, 2002.

- Halîl b. Ahmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî el-. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Ahmet Hamid el- Ferravî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423.
- Hamza el-İsfehânî, Hamza b. el-Hasen. *et-Tenbîh 'alâ hudûsi't-tashîf*. thk. Muhammed Es'ad Tâlas. Beyrut: y.y., 1412/1992.
- Haîf el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Câmi' li 'ahlâki'r-râvî ve 'âdâbi's-sâmi'*. thk. Maîmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1983/1403.
- İbn Battâl, Ebû el-Hasan 'Alî b. Halef b. 'Abdumelik İbn Battâl. *Şerhu saîhi'l-buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî. *el-Haşâiş*. thk. Heyet. 3 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Mısrîyye, ts.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Haydarabad; Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1371/1952.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-İlel*. thk. Komisyon. 7 Cilt. Riyad: Müessesetu'l-cerisi, 1427/2006.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvînî. *Mucmelu'l-luğa*. 2 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *Nuzhetu'n-nazar fî tavâlihi nuhbeti'l-fiker fî muştalaîhi ehli'l-eşer*. thk. Nûruddîn 'İtr. Dimaşk: y.y., 1421/2000.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. 'Abdullah b. 'Abdumuhsin et-Turkî. 21 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Ğarîbu'l-hadîs*. thk. 'Abdullâh el-Cebbûrî. 3 Cilt. Bağdat: Maîba'atu'l-'Ânî, 1397/1977.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. thk. Şervet 'Ukkâşe. b.y.: y.y., 1413/1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *'Uyûnü'l-aîbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbn mâce*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabîyye, ts.
- İbnü's-Şalâh, 'Ebû 'Amr Takıyyüddîn 'Osmân b. 'Abdurrahmân. *'Ulûmü'l-hadîs = Muqaddimetü İbni's-Şalâh*. thk. Nûreddîn 'İtr. Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1406/1986.
- Kıftî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ 'enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Faîl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406/1982.
- Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *Şahîhu muslim*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâşır. 8 Cilt. Cidde; Beyrut: Dâru'l-Minhâc; Dâru Tavkî'n-Necât, 1433.
- Özalp, Mehmet Sıdık. "Arap Dilinde İ'râb Olgusu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/28 (2019), 197-228.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd 'Abdulkarîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-. *el-Ensâb*. thk. 'Abdurrahman b. Yahyâ. 13 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1382/1962.

- Süleyman Doğanay. *Hadis Rivayetinde Râvî Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*. Ankara: İsam Yayınları, 2. Baskı., 2020.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-. *Câmiu'l-ehâdis*. 13 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-. *Sunenu tirmizî*. thk. Aḥmed Muhammed Şâkir, Fu'âd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.
- Üsâme Bozkurt. "Sadrın Zaptından Satrın Zaptına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 445-459.
- Vâkıdî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer b. Vâkıd el-Eslemî el-. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmî, 1409/1989.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Oşmân ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. thk. Su'ayb el-Arnâvut. 25 Cilt. b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1405/1985.
- Zemaḥşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *Esâsu'l-belâğ*a. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.